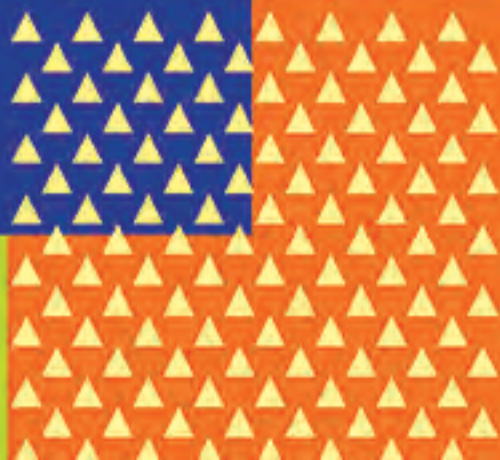

Тетяна Костенко
Катерина Довгопола

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА:
ФОРМУВАННЯ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
НАВИЧОК
КОНСТРУКТИВНОГО
СПІЛКУВАННЯ

- ▶ теоретичні аспекти
- ▶ актуальні підходи до навчання
- ▶ організація освітнього простору

Тетяна Костенко, Катерина Довгопола

**Нова українська школа:
формування у молодших
школярів навичок
конструктивного спілкування**

Навчально-методичний посібник

**Схвалено для використання
в освітньому процесі**

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

УДК 373.3:316.62
К72

А в т о р к и :

Тетяна Костенко, кандидатка педагогічних наук,
завідувачка відділу освіти дітей з порушеннями зору
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України;

Катерина Довгопола, старша наукова співробітниця
відділу освіти дітей з порушеннями зору
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

Схвалено для використання в освітньому процесі
*(Рішення експертної комісії з педагогіки та методики
початкової освіти від 07.10.2021 року (протокол № 8).*
*Зареєстровано у Каталозі надання грифів навчальній літературі
та навчальним програмам за №2.0345-2021)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Костенко Т. М.

К72 Нова українська школа: формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування : навч.-метод. посіб. / Т. М. Костенко, К. С. Довгопола. — Харків : Вид-во «Ранок», 2021. — 176 с.

ISBN 978-617-09-7616-1

У навчально-методичному посібнику надано теоретичне підґрунтя та практичні поради щодо формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування. Розкрито проблеми взаємовідносин у класних колективах та надано технології, які формують життєві цінності, розвивають інтелектуальний і культурний рівні школярів, сприяють набуванню навичок конструктивного спілкування, навчають вирішувати конфліктні ситуації та попереджувати їх, створювати сприятливі умови у колективі.

Навчально-методичний посібник призначено для педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти.

УДК 373.3:316.62

ISBN 978-617-09-7616-1

© Костенко Т. М.,
Довгопола К. С., 2021
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2021

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Комунікативна компетентність, конструктивне спілкування	6
2. Формування конструктивного спілкування вчителя й учнів у навчальній діяльності.	25
3. Формування конструктивного спілкування школярів у мікро- і макропросторі	72
3.1. Формування конструктивного спілкування школярів між собою.	72
3.2. Вплив психологічного розвитку на формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування	76
3.3. Інтерактивні форми навчання у процесі формування конструктивного спілкування школярів.	81
3.4. Вправи та ігри для формування конструктивного спілкування в молодших школярів. Інформаційні дайджести. Тести	109
3.5. Уроки формування навичок конструктивного спілкування в сім'ї.	146
4. Робота вчителя з допомоги батькам у формуванні конструктивного спілкування	159
Література	174

ВСТУП

Спілкування з іншими людьми є невід’ємною складовою життя, необхідною умовою для повноцінного функціонування кожної людини. Найкраще в нашому житті пов’язане зі спілкуванням. А найнеприємніше? Також зі спілкуванням, із взаєминами вдома і на роботі. Розмірковуючи над тим, що заважає нормальному спілкуванню, взаємодії, ми найчастіше згадуємо про конфлікти і про те, що з ними пов’язано: відсутність взаєморозуміння, загрози, ворожнеча, образи, спроби (інколи безнадійні) довести свою правоту. Ми звикли ставитися до конфліктів як до явища тільки негативного. Нам хочеться їх уникнути. Але чи можна прожити без конфліктів, якщо йдеться про взаємодію людей? Конфлікти можуть бути прихованими або явними, але в основі їх завжди лежить відсутність згоди між двома або більше сторонами — особами або групами. Відсутність згоди обумовлена наявністю різних думок, поглядів, ідей, точок зору і т. д. Проте все це не завжди виражається у формі явного конфлікту. Він виникає лише тоді, коли існуючі суперечності, розбіжності порушують нормальну взаємодію людей, перешкоджають досягненню поставленої мети. У ході ефективного управління конфліктом його наслідки можуть відігравати позитивну роль.

Головними завданнями освіти в Україні є виховання громадянина, формування соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості, якій притаманне почуття гідності, повага до прав і свобод людини, свідоме ставлення до своїх

обов'язків, здатність до самовдосконалення та активної участі в соціальному житті країни.

Освітній процес формує людські якості і закладає ті духовно-інтелектуальні та психофізіологічні можливості, які людина реалізує у своєму житті. Тому від розвитку особистості у процесі навчання залежать її уявлення про здійснення власного життєвого призначення та духовні цінності.

Реалізація цих завдань потребує впровадження в освітній процес технологій, які формують життєві цінності, розвивають інтелектуальний і культурний рівні людини, сприяють набуванню навичок конструктивного спілкування, навчають вирішувати конфліктні ситуації та попереджувати їх.

Сьогодні проблема взаємовідносин у класних колективах дуже актуальна. Часті конфлікти та відсутність взаємопорозуміння, певних знань з конструктивного вирішення конфліктів, толерантного ставлення до своїх однолітків — і як наслідок низький рівень сприятливих умов у колективі.

1. КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ, КОНСТРУКТИВНЕ СПІЛКУВАННЯ

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає вдосконалення освітньої системи України. Важливе місце у цьому реформуванні займає початкова ланка, де закладаються основи загальноосвітньої підготовки. У загальних положеннях Концепції Нової української школи та Державного стандарту початкової освіти значна увага приділяється формуванню комунікативної компетентності учнів початкових класів. Комунікативна компетентність молодшого школяра виявляється у здатності спілкуватися з людьми різного віку і статусу, розуміти й відтворювати сприйняту на слух та прочитану інформацію, змістовно й грамотно висловлювати свої думки в усній і письмовій формах, вільно володіти мовою в різних навчальних та життєвих ситуаціях.

Молодший шкільний вік є сприятливим періодом для залучення дітей до комунікативної діяльності, для забезпечення комунікативної активності, оскільки провідною мовленнєвою діяльністю молодших школярів є усне мовлення. У цьому віці ефективно формуються початкові вміння мовленнєвої культури, під якою ми розуміємо знання норм літературної мови, вміння будувати висловлення відповідно до мети спілкування, дотримання правил спілкування (один відповідає, решта слухає), оцінювання відповіді однокласника після її завершення, правила співпраці у групі, у парі.

Формування комунікативної компетентності має гармоніювати з дидактичною системою, яка забезпечує розвиток особистості, її активної життєвої позиції на всіх етапах

навчання. Адже формування світогляду, розвиток пізнавальної активності й самостійності значною мірою залежать від того, наскільки школярі володіють рідною мовою, мовленнєвими вміннями й навичками.

Контактуючи із соціумом, людина повідомляє інформацію про себе й одержує відомості, на основі аналізу яких планує свою діяльність. Ефективність цієї діяльності залежить від якості обміну інформацією, а якість забезпечується наявністю достатнього досвіду спілкування. Що раніше набувається цей досвід, то багатший у людини арсенал комунікативних засобів й успішніше реалізується взаємодія учасників спілкування. Самореалізація особистості в соціумі напряму залежить від рівня сформованості її комунікативної культури, формування якої необхідно активно здійснювати в молодшому шкільному віці. Відсутність цілеспрямованого формування комунікативних умінь у молодших школярів гальмує їхній внутрішній розвиток й унеможлиблює повноцінну реалізацію себе в навчанні, серед однолітків і в соціумі взагалі.

Здійснюючи цілеспрямований вплив на формування в учнів комунікативних умінь, педагог має розуміти сутність таких взаємопов'язаних понять, як «комунікація», «комунікативні вміння», «комунікативна компетентність».

Комунікація походить від латинського *communication* — зв'язок, повідомлення, *communicare* — робити спільним. Психологічний словник визначає поняття «комунікація» як фундаментальну ознаку людської культури, яка полягає в інтенсивному взаємоспілкуванні людей на основі обміну різного виду інформацією. Комунікація в тій чи іншій формі супроводжує кожний акт життєдіяльності суспільної людини. Вона здійснюється на основі певних знакових систем (насамперед, природної мови), вироблених тією чи іншою людською спільнотою й зафіксованих в індивідуальній та колективній пам'яті. Прикметною рисою комуніка-

тивних процесів є їхнє безперервне кількісне та якісне зростання в часі, зумовлене загальним прогресом людства, постійне розширення їхнього географічного та ідеологічного простору, підсилене стрімким розвитком технічних засобів збереження та переробки інформації. Сучасна психологія досліджує комунікацію в контексті пов'язаних з нею явищ людської психіки (відчуття, сприйняття, розуміння тощо) у зв'язку з комунікативною активністю людини. Значне місце в цих дослідженнях займає психолінгвістика, що розглядає закономірності мовного висловлювання.

Сьогодні існує чимало інтерпретацій поняття «комунікативна компетентність». Як стверджує М. Прищак, комунікативна компетентність — це «сукупність знань про спілкування, умінь і навичок, потрібних для сприймання чужих і побудови власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам і ситуаціям спілкування». На підставі цього будемо розуміти комунікативну компетентність як досвід, що розвивається і значною мірою усвідомлюється в ході спілкування та формується в умовах людської взаємодії.

Змістовий склад комунікативної компетентності визначає завдання, виділені М. Пентилюк: ефективна передача інформації; переконання співрозмовника; спонукання співрозмовника до дії; здійснення позитивних вражень один на одного.

Відповідно до реформування освітньої системи комунікативна компетентність молодших школярів є індивідуальним інтегрованим утворенням, що передбачає створення міжособистісної комунікативної взаємодії. Актуальними в сучасній комунікативній методиці виявляються результати пошуків В. Сухомлинським відповідей на запитання: що потрібно робити для того, щоб відповіді учнів не були сухі, книжні, стандартні, вимучені. «Почувши нове слово, учень

повинен прагнути знайти йому всебічне пояснення, ввести його у своє мовлення», — стверджував педагог. Він наголошував на тому, що завдяки художнім творам у дітей виховується любов до книжок, до природи рідного краю, до людини, до рідного слова.

Г. М. Андреева розглядає комунікацію як компонент спілкування, який передбачає обмін інформацією між учасниками спільної діяльності. С. Л. Рубінштейн вважає комунікацію складним багатоплановим процесом, що передбачає встановлення і розвиток контактів між людьми. Цей процес, на думку вченого, зумовлений потребою у спільній діяльності й охоплює обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Французький учений А. Н. Перре-Клермон характеризує комунікацію як зв'язок індивідуальних дій стосовно колективного продукту і подальшу реалізацію цього зв'язку у структурі нової спільної дії. Процес комунікації, на його думку, охоплює такі етапи:

- 1) планування;
- 2) установлення контакту;
- 3) обмін інформацією;
- 4) рефлексія.

І. Н. Горелов, В. Р. Житніков, Л. А. Шкатова визначають комунікацію як акт спілкування або комунікативний акт. На думку цих учених, комунікація охоплює такі компоненти:

- 1) комуніканти — учасники спілкування (не менше двох осіб);
- 2) дія — безпосереднє спілкування (говоріння, жестикуляція, міміка тощо);
- 3) зміст повідомлення (характеризується певним змістом і формою);

4) канал зв'язку (органи мовлення, слуху, зору, візуально-вербальні);

5) мотиви комунікантів (цілі, наміри, спонукання).

М. Я. Дем'яненко, К. А. Лазаренко виділяють у мовленнєвій комунікації такі п'ять основних компонентів:

1) ситуація спілкування;

2) відправник інформації;

3) отримувач інформації;

4) умови передачі інформації;

5) безпосередній процес передавання інформації.

Узагальнюючи погляди сучасних дослідників на сутність і структуру мовленнєвої комунікації, можна дійти висновку, що комунікація — це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами, спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів з метою передавання та одержання інформації, взаємодія учасників спілкування, сприйняття та пізнання людьми одне одного.

Необхідною умовою здійснення мовленнєвої комунікації є наявність таких її компонентів: відправника й отримувача повідомлення, їхньої мовленнєвої діяльності й самого повідомлення.

У процесі мовленнєвої комунікації важлива роль належить ситуації спілкування. В умовах навчального процесу ситуація задається педагогом. Предметом мовленнєвої комунікації є думки, що висловлюються у зв'язку з певними мотивами в межах конкретної теми. Може бути як внутрішній стимул до комунікації (ініційований потребою самої людини), так і зовнішній (ініційований іншою людиною). Динамічність комунікації залежить від активності комунікантів, їхньої зацікавленості у спілкуванні, збігу інтересів, ставлення комунікантів один до одного, до даної ситуації.

Здатність людини до комунікації визначається у психолого-педагогічних дослідженнях як комунікативність. Комунікативність учені розглядають як мотивованість будь-якої дії особистості, здійснення її з власної ініціативи, а не під впливом зовнішнього стимулювання.

Комунікативність передбачає володіння певними комунікативними вміннями. Комунікативні вміння — це здатність установлювати і підтримувати контакти з іншими людьми, використовуючи власні здібності, необхідні для ефективної комунікативної дії в ситуаціях міжособистісного спілкування.

За академічним тлумачним словником української мови, компетенція — це добра обізнаність із чим-небудь. А. В. Хуторський поняття «компетенція» трактує як «сукупність знань, умінь і навичок, досвіду, які є характерними і необхідними для ефективної продуктивної діяльності у певній галузі». Компетентність, на думку вченого, є результатом опанування учнем відповідної компетенції, що охоплює його особистісне ставлення до предмета діяльності. Тому компетентність у певній освітній галузі — це поєднання відповідних знань, умінь і навичок, здібностей, досвіду, що дозволяє ефективно визначати і вирішувати проблеми, характерні для певної сфери діяльності.

Отже, компетенцію у сфері освіти потрібно розуміти як реальну вимогу до засвоєння учнями сукупності знань, способів діяльності, досвіду у певній галузі та якостей особистості, яка діє в соціумі, а компетентність — як реально сформовані особистісні якості учня та досвід діяльності.

О. М. Аліфанова визначає компетенцію як набір знань, умінь, навичок, а компетентність — як здатність володіти ними.

Вітчизняні вчені по-різному тлумачать поняття компетентності.

О. Я. Савченко під компетентністю розуміє інтегровану здатність особистості, набуту в процесі навчання, що охоплює знання, уміння, навички, досвід, цінності, ставлення, які можуть реалізуватися на практиці.

І. В. Родигіна вважає, що компетентність — це не специфічні предметні вміння та навички, навіть не абстрактні загальнопредметні мисленнєві дії чи логічні операції, а конкретні життєві вміння, необхідні людині будь-якої професії.

Оскільки єдиного погляду на визначення термінів «компетенція» і «компетентність» немає, будемо використовувати термін «компетенція» у значенні суспільної норми, вимоги, яка охоплює знання, уміння, навички, способи діяльності, певний досвід. А компетентність розглядатимемо як здатність застосовувати набуті знання, уміння, способи діяльності, певний досвід у життєвих ситуаціях з метою вирішення життєво важливих завдань чи проблем. Компетентність є особистісним утворенням, що виявляється в процесі активних самостійних дій людини.

Ю. М. Жуков розглядає комунікативну компетентність як здатність установлювати і підтримувати необхідні контакти з оточуючими людьми, певну сукупність знань, умінь та навичок, що забезпечують ефективне спілкування, взаєморозуміння між його учасниками.

На думку І. П. Гудзик, комунікативна компетенція/компетентність виявляється у здатності успішно користуватися мовою (усіма видами мовленнєвої діяльності) для пізнання, комунікації. Формуючи комунікативну компетенцію/компетентність, шкільне навчання мови має розвивати уміння розуміти не тільки зміст, а й основну думку усних і письмових текстів; навчати створення повноцінних у комунікативному відношенні висловлень, які виражають і знання того, хто говорить (пише) про предмет мовлення,

і його думки, почуття, наміри та свідчать про вміння налагоджувати взаємодію з оточуючими, будуючи відповідним чином свої висловлення.

До змісту комунікативної компетенції А. В. Хуторський відносить:

- ▶ уміння представити себе усно і письмово, написати анкету, заяву, резюме, лист, привітання тощо;

- ▶ уміння представити свій клас, школу, країну в ситуаціях міжкультурного спілкування, у режимі діалогу культур, використовувати з цією метою знання іноземної мови;

- ▶ володіння способами взаємодії з оточуючими і віддаленими людьми і подіями; уміння виступати з усним повідомленням, ставити запитання, коректно вести діалог;

- ▶ володіння різними видами мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання, письмо), мовною компетенцією;

- ▶ володіння способами співпраці у групах, прийомами дій у ситуаціях спілкування; вміння шукати і знаходити компроміси;

- ▶ володіння позитивними навичками спілкування в полікультурному, поліетнічному і багатоконфесійному суспільстві, що базуються на знанні історичних коренів і традицій різних національних спільнот і соціальних груп.

Ю. С. Вторнікова виокремлює такі складники комунікативної компетентності:

- ▶ орієнтування в різноманітних ситуаціях спілкування, що базується на знаннях та життєвому досвіді індивіда;

- ▶ спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням завдяки розумінню себе й інших під час постійної зміни психічних станів, міжособистісних відносин, умов соціального середовища;

- ▶ адекватна орієнтація людини у власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера, у ситуації;

- ▶ готовність і вміння встановлювати контакти з людьми;
- ▶ внутрішні засоби регуляції комунікативних дій;
- ▶ знання, уміння і навички конструктивного спілкування;
- ▶ внутрішні ресурси, необхідні для побудови ефективної комунікативної дії у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії.

Процес формування комунікативної компетентності передбачає:

- ▶ засвоєння знань про способи взаємодії з оточуючими;
- ▶ оволодіння уміннями і навичками використовувати засоби мови в усному мовленні;
- ▶ розвиток діалогічного і монологічного мовлення;
- ▶ оволодіння культурою усного і письмового мовлення;
- ▶ засвоєння норм мовленнєвого етикету в ситуаціях навчального і побутового спілкування;
- ▶ опанування навичок роботи в групі, колективі;
- ▶ розвиток здібностей навчальної співпраці;
- ▶ оволодіння різними соціальними ролями;
- ▶ формування уміння критично оцінювати думки і дії інших людей.

Отже, комунікативна компетентність передбачає не тільки оволодіння необхідною кількістю мовних і мовленнєвих знань, а й формування умінь практичного використання мови в процесі мовленнєвої діяльності. Крім того, комунікативна компетентність відображає рівень майстерності людини у спілкуванні з іншими людьми і базується на психологічних знаннях про себе та інших, а також на здатності обирати стратегію спілкування і застосовувати комплекс відповідних умінь.

Класифікація комунікативних умінь

I група — *комунікаційні* (мовленнєві). До них належать уміння:

- ▶ чітко і зрозуміло висловлювати свої думки;
- ▶ переконувати;
- ▶ аргументувати;
- ▶ доводити;
- ▶ робити висновки;
- ▶ аналізувати висловлення.

II група — *перцептивні* (вміння сприймати). Ця група охоплює вміння:

- ▶ слухати і чути (правильно інтерпретувати вербальну і невербальну інформацію, жести, міміку);
- ▶ розуміти підтекстову інформацію тощо;
- ▶ розуміти настрій і почуття іншої людини (здатність до емпатії, почуття такту, співчуття);
- ▶ здійснювати рефлексію.

III група — *інтерактивні* (вміння взаємодіяти у процесі спілкування). До цієї групи належать уміння:

- ▶ вести бесіду, переговори, обговорення;
- ▶ ввічливо висловлювати свої думки;
- ▶ ставити запитання;
- ▶ захоплювати собою;
- ▶ формулювати вимогу;
- ▶ спілкуватися в конфліктних ситуаціях;
- ▶ керувати власними емоціями, своєю поведінкою.

Високий рівень володіння комунікативними вміннями забезпечує ефективність комунікації з іншими людьми у найрізноманітніших видах діяльності. Формування комунікативних умінь важливо розпочинати в молодшому шкільному віці, оскільки комунікативна діяльність для дітей цього віку є однією з основних. Відсутність цілеспрямова-

ного формування комунікативних умінь у початковій школі негативно впливає на розкриття внутрішнього потенціалу дитини і самореалізацію її в навчанні, серед однолітків, у соціумі. Отже, формування комунікативних умінь молодших школярів — надзвичайно актуальна проблема. Адже від рівня їх сформованості залежить не тільки успішність дітей у навчанні, а й процес їхньої соціалізації і загальний розвиток.

Активізація комунікативної діяльності молодших школярів передбачає спонукання дітей до енергійного цілеспрямованого спілкування. Спілкування — невід’ємна частина будь-якого навчального заняття. Тому сформованість комунікативних умінь школярів сприяє підвищенню якості освітнього процесу.

Уміння, як відомо, формуються у процесі діяльності. Комунікативні вміння формуються і розвиваються у процесі спілкування.

Н. М. Полуєктова виділяє чотири етапи формування в молодших школярів комунікативних умінь:

- ▶ **мотиваційний** — розкриття учням значення комунікативного вміння для досягнення мети спілкування;
- ▶ **ознайомлювальний** — ознайомлення школярів зі змістом комунікативного вміння;
- ▶ **оволодіння умінням** — створення в процесі навчання ситуації суб’єкт-суб’єктної взаємодії учасників з метою опанування комунікативного уміння;
- ▶ **удосконалення уміння** — самостійне використання молодшими школярами комунікативних умінь під час спілкування, виконання творчої роботи.

Компетентнісний підхід у навчанні передбачає формування в учнів таких умінь і розвиток на їхній основі таких здібностей, які дозволять дітям максимально реалізувати себе в суспільстві. Отже, комунікативна компетентність

є характеристикою особистості, її здатністю, яка виявляється в поведінці, діяльності, що забезпечує вирішення практичних життєвих комунікативних ситуацій.

На підставі аналізу наукових джерел, присвячених формуванню комунікативної компетентності, можна зробити таке узагальнення: комунікативна компетентність — це характеристика особистості, яка охоплює сукупність знань, умінь, досвіду й особистісних якостей, що дає можливість успішно реалізувати мету спілкування і досягти взаєморозуміння між його учасниками.

У комунікативній компетентності можна виділити теоретичний, практичний та особистісний складники. Теоретичний передбачає наявність знань про міжособистісну взаємодію, уміння знайти необхідну інформацію, її джерело, переконливо аргументувати свою позицію, правильно (стилістично і граматично) оформити висловлення, викладати інформацію зрозуміло, чітко, доступно і виразно. До практичного складника відносимо поєднання умінь сприймати себе, партнера зі спілкування і самого процесу спілкування (уміння розуміти настрій співрозмовника, слухати його, використовувати власний досвід у спілкуванні). Особистісний складник охоплює комплекс комунікативних властивостей і якостей особистості (розпізнавання внутрішнього стану інших людей — емпатія, оцінка альтернативних ліній власної поведінки і вибір дій, на які очікує співрозмовник, товариськість, толерантність, здатність до рефлексії).

На кожному віковому етапі компетентність має орієнтовні показники розвитку особистості. У початковій школі закладаються основи формування комунікативної компетентності, що виражається не лише у здатності сприймати і передавати інформацію, а й взаємодіяти, сприймати та пізнавати одне одного.

Узагальнюючи різні погляди дослідників на визначення комунікативної компетентності молодшого школяра, мож-

на дійти такого висновку: комунікативна компетентність молодшого школяра — це інтегроване особистісне утворення, яке являє собою єдність теоретичної і практичної готовності і здатності учня до здійснення комунікації, дозволяє результативно здійснювати її і творчо самореалізовуватися в ній.

У навчальній діяльності проблеми взаємодії між учнями усередині класу або групи досліджуються науковцями досить інтенсивно з метою визначити фактори, що впливають на труднощі у спілкуванні, їхні причини та значення у навчальній діяльності (В. А. Кан-Калик, Н. В. Кузьміна, О. М. Леонт'єв, А. К. Маркова, В. В. Рижов, Е. Б. Цуканова). На думку В. А. Кан-Калика, труднощі у спілкуванні є певними «психологічними бар'єрами», що перешкоджають нормальному спілкуванню, впливають на діяльність суб'єктів. Труднощі, як вважає А. К. Маркова, виявляються у формі зупинки, перерви діяльності, самого спілкування, неможливості його продовження. Труднощі не можна трактувати однозначно. Позитивна функція труднощів (за А. К. Марковою) має два значення:

- а) **індикаторне** (привернення уваги слухача-партнера);
- б) **стимулювальне**, таке, що мобілізує (активізація діяльності під час аналізу й подолання труднощів, набування досвіду).

Водночас А. К. Маркова фіксує й негативну функцію труднощів, що теж має два значення:

- а) **стримувальне** (у випадку відсутності умов для подолання бар'єрів або наявності незадоволеності собою, наприклад, заниженої самооцінки);

- б) **деструктивне, руйнівне** (призводить до зупинки діяльності, відходу від спілкування). На сучасному етапі «бар'єри» спілкування розглядаються з різних позицій. У рамках загальної психології вони класифікуються як значущі, емоційні, когнітивні, тактичні. У діяльнісному підході, на

думку Л. А. Поварніциної, виділяються дві групи утруднень спілкування: мотиваційні й операційні, які, у свою чергу, проявляються в когнітивній, ефективній і поведінковій сферах. І. А. Зимова виділяє етнокультурну, статусно-позиційно-рольову, індивідуально-психологічну, вікову, діяльнісну сфери міжособистісних відносин.

Як зазначає Е. А. Клімов, збіг індивідуальних стилів діяльності, що відображають індивідуально-психологічні особливості, є однією з умов конструктивного спілкування. Н. В. Ключова, Ю. В. Касаткіна, вважають, що причиною труднощів у спілкуванні можуть бути неблагополучні відносини в родині, які проявляються в непослідовності й суперечливості виховання; психофізіологічні порушення, соматичні й спадкові захворювання. Часто ознакою захворювання може бути відмова від контактів з людьми, уникання будь-якого спілкування, зануреність у власне «Я», замкнутість і пасивність. Можливий прояв підвищеної збудливості з агресивністю, підвищена схильність до конфліктів, мстивість, прагнення заподіяти біль. Серед індивідуально-психологічних особливостей партнерів, що здійснюють найбільший вплив на спілкування, найчастіше відзначаються: комунікативність, контактність, емоційна стійкість, імпульсивність (реактивність), екстра-, інтровертивність тощо. Таким чином, розвиваючи у молодших школярів навички конструктивного спілкування, ми забезпечуємо зниження виникнення конфліктних ситуацій між дітьми, їхніми батьками і друзями.

Під технологіями конструктивного спілкування розуміють такі методи, прийоми і засоби спілкування, які повною мірою забезпечують взаємне розуміння та емпатію партнерів зі спілкування та можливих учасників конфліктів. Особливе місце займають цільові установки учасників конфлікту. Це пов'язано із суттєвим протиріччям у самому процесі такого спілкування. З одного боку, учасники відчують

потребу в тому, щоб зрозуміти один одного. З іншого боку, такому взаєморозумінню заважає відсутність довіри між людьми, їхня замкненість, що зумовлюються самозахистом та побоюванням образ. Тому для забезпечення конструктивного спілкування в конфлікті бажано створювати атмосферу взаємної довіри, сформувати установку на співробітництво. Вважається, що конкуренція викликає конкуренцію, замкненість та недоброзичливість — такі самі прояви, а довіра та прагнення зрозуміти іншого найчастіше знаходять таку саму відповідь. Головний зміст технологій конструктивного спілкування в конфліктній взаємодії зводиться до дотримання певних правил і норм спілкування. Серед них такі:

- ▶ потрібно концентрувати увагу на протилежній стороні, на змісті повідомлення;
- ▶ слід уточнювати, чи правильно ви зрозуміли загальний зміст інформації та окремі деталі;
- ▶ бажано надавати іншій стороні у перефразованій формі зміст прийнятої інформації;
- ▶ у процесі прийому інформації не можна перебивати того, хто говорить; не слід давати поради, нав'язувати своє рішення, критикувати, оцінювати, відволікатись тощо. Це можна робити лише після отримання інформації та її уточнення;
- ▶ треба намагатися, щоб вас почули і зрозуміли. Слід дотримуватися послідовності надання та отримання інформації. Не переконавшись у правильності сприйняття інформації іншою стороною, не варто переходити до нової інформації;
- ▶ доцільно використовувати невербальні засоби комунікації: частий контакт очима; кивання на підтвердження розуміння; застосування діалогічних прийомів зворотного зв'язку.

Труднощі у спілкуванні часто зазнають неврівноважені люди, схильні до різких коливань настрою. На особливості спілкування впливає тип нервової системи, що лежить в основі темпераменту. Для сангвініків характерні підвищена активність, багата міміка, рухливість, емоційність, вразливість, контактність, хоча немає сталості у прихильностях. І. С. Кон вважає, що найпоширеніші труднощі у спілкуванні молодших школярів і молодих людей пов'язані із сором'язливістю. Сором'язливі люди вирізняються зниженим рівнем екстраверсії, вони менш здатні контролювати свою поведінку, більш тривожні, схильні до невротизму й переживають більше комунікативних труднощів. І. С. Зимова називає ще одну сферу комунікативних труднощів — міжособистісні відносини. В основі цих відносин симпатія (антипатія), прийняття (неприйняття), збіг ціннісних орієнтирів та їхня розбіжність, сумісність або розходження когнітивності й індивідуальних стилів спілкування. Відзначається, що прояви проблем спілкування, обумовлені фактором міжособистісних відносин, виявляються у формі зміни стилів ділового спілкування. За даними досліджень, серед факторів, які ускладнюють спілкування, міжособистісні відносини посідають I місце. Л. А. Поварніцина виділяє п'ять груп труднощів спілкування:

1 група — труднощі, пов'язані з невмінням поводитися, незнанням того, що і як сказати;

2 група — труднощі, пов'язані з нерозумінням і неприйняттям партнера;

3 група — труднощі, викликані нерозумінням партнера, тобто недостатньою сформованістю власної перцептивної сторони спілкування;

4 група — труднощі, пов'язані з переживанням невдоволення, навіть роздратування стосовно партнера;

5 група — труднощі, викликані загальною незадоволеністю людини спілкуванням.

Таким чином, аналізуючи причини, що викликають ускладнення в процесі спілкування, можна зробити висновок, що основними причинами «бар'єрів» можуть, на думку дослідників, стати індивідуально-психологічні особливості, що включають інтелектуальні, вольові, особистісні прояви людини.

Конфлікти як реальність нашого часу забирають значну частину нашого життя, отже, треба якомога раніше здобути знання про закони конфліктної взаємодії, навчитися керувати конфліктом, зробити його конструктивним, навчитися володіти своїми емоціями, щоб вони припинили руйнувати наш внутрішній і зовнішній світ. Не викликає сумніву той факт, що для педагогічної діяльності в школі загалом досить важливу роль відіграє взаємодія педагога з учнями, яка здійснюється завдяки функціонуванню системи спілкування. І саме через спілкування мотиви молодших школярів матеріалізуються в діяльності. І якщо цілі педагога втілилися в їхній діяльності хоча б частково, можна вважати, що факт взаємодії відбувся. Зміна позиції, ставлення, проявів поведінки — це все є передумовами досягнення результативності педагогічної взаємодії.

Проаналізувавши чимало кількості наукових джерел, ми виявили, що в основному конструктивне спілкування вчителя та учнів розглядається як професійне спілкування педагога й учнів на уроках чи поза ними, яке виконує певні педагогічні функції і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на оптимізацію відносин між педагогом і учнями та всередині певного мікросоціуму.

Л. О. Савенкова наголошує на тому, що процес взаємодії — це контакт людей, спілкування, здатність управляти психічною діяльністю людини, і зокрема дитини. Установлення педагогічної взаємодії з партнерами (а в даному випадку із дітьми) свідчить про те, що конструктивне спілкування потрібно розглядати як окремий процес, який

завжди має свою мету, зміст і спрямованість на об'єкт (суб'єкт). При цьому необхідно звернути увагу на те, що цей процес включає час, простір взаємодій, хід створення ситуації спілкування з конкретною особою, так званий вхід у цю ситуацію (розуміння і врахування актуальних взаємовідносин, знаходження тем і проблем для спілкування в кожному конкретному випадку) і завершення цієї взаємодії.

Головною особливістю процесу взаємодії, на думку науковців, є те, що в ньому емпірично достовірно присутні лише ті сторони, які взаємодіють (індивіди, особистості). Що стосується предмета діяльності, то цей процес іде вглибину, ховаючись за поведінковим проявом взаємодії, а його відкриття є досить складною справою. Окрім того, процес взаємодії показує також, що необхідною складовою міжособистісної взаємодії є міжособистісне сприйняття, спілкування. Звичайно, успіх взаємодії залежить часто від психологічної сумісності педагога й учня, а прояв активної взаємодії, у свою чергу, впливає на успіх педагогічної діяльності, на соціально-психологічний клімат взаємовідносин і творчу активність. Немає сумніву в тому, що на характер взаємодії та її результативність досить помітно впливає зміст педагогічних вимог та форм їх вираження. Зокрема, К. Д. Ушинський чітко окреслив проблему оптимального поєднання діяльності педагога й учня. Суть його твердження в тому, що діти повинні самостійно працювати (з урахуванням можливостей), а вчитель — керувати цією самостійною працею. Це спонукає до самостійного мислення. Але при цьому постає питання: які ж функції має у цій взаємодії виконувати педагог, щоб вихованець включився в активну діяльність з метою досягнення певних результатів, розвитку, вдосконалення. Безперечно, необхідно, перш за все, стимулювати учнів до виконання певних дій, розбудити в них потребу вирішити ту чи іншу проблему, активізувати їхній інтерес.

При цьому реальний процес взаємодії характеризується обов'язковою наявністю зв'язку між педагогом й учнем. Якщо педагог із самого початку не зміг створити у молодших школярів установки на сприйняття певної інформації, у них не з'явиться внутрішня потреба активної спільної діяльності. Акцентуючи увагу на взаємодії, слід зазначити, що характер взаємодії у конкретному акті спілкування може змінюватись залежно від включення певних психічних структур суб'єктів спілкування: когнітивних, емоційних, поведінкових. Спостереження за працею педагогів, власна практична діяльність, вивчення молодших школярів у процесі спілкування з педагогами переконують нас, що саме у сфері педагогічної взаємодії сьогодні ще не виявлені резерви оптимізації навчально-виховного процесу. Водночас досить часто простежуються причини педагогічних невдач. І не дивно, що В. О. Сухомлинський розглядає педагогічну взаємодію як культуру людських взаємовідносин.

2. ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ ВЧИТЕЛЯ Й УЧНІВ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

На момент вступу до школи дитина вже, як правило, володіє низкою комунікативних компетенцій. Проте зазвичай рівень розвитку комунікативних компетенцій у різних школярів дуже відрізняється, причому у частини цей рівень далекий від бажаного та очікуваного. Нагадаємо, що в даному посібнику комунікативні навички розглядаються у широкому значенні (як змістовий аспект спілкування та соціальної взаємодії): від уміння встановлювати контакти до навичок складних видів кооперації, налагодження стосунків тощо. Співробітництво є одним із різновидів діяльності, в межах якого відбуваються процеси психічного розвитку та становлення особистості.

Апріорі ми передбачаємо, що вплив міжособистісних стосунків на розвиток особистості має позитивний, конструктивний характер, тобто стосунки вирізняються взаємною симпатією, повагою та впевненістю у гарному результаті комунікацій. У такому випадку критерієм міжособистісних стосунків, що сприяють конструктивному співробітництву, стає високий рівень задоволеності партнерів процесом і результатом взаємодії, коли кожен з них проявив себе «на висоті». Щодо ситуації ділового співробітництва, то пріоритетними є мета і результат діяльності, а міжособистісні стосунки є вторинними. Проте в освітньому процесі саме характер міжособистісних стосунків стає одним із

пріоритетних факторів, не менш значущим, ніж організація системи навчання і зміст шкільної програми.

Відомо, що спроби примусити людину робити щось проти її волі породжують опір, який може бути внутрішнім або зовнішнім, відкритим чи прихованим. За зовнішнього опору діти часто порушують загальноприйняті норми, порушують дисципліну, демонструють непокору. Внутрішній опір виражається в уникненні контактів з іншими, самозвинуваченнях, аутоагресії. І перший, і другий типи ускладнюють систему взаємостосунків учителя й учня. Якщо емоційне напруження затягнулось, виникає бажання його послабити, відбувається пошук виходу із середовища, де особистість відчуває агресивне ставлення або психологічне насильство. Зниження рівня психологічної агресії, у т. ч. під час комунікації, сприяє зміцненню психічного здоров'я та благотворно впливає на всіх учасників освітнього процесу.

Потреба в особистісному довірливому спілкуванні є однією із базових. Складнощі із задоволенням цієї потреби є однією з причин неадекватної реакції дітей на звернення до них людей, прояву в учнів схильності до агресивної та деструктивної поведінки. Тривале обмеження можливостей самореалізації учня призводить до специфічних змін його особистості, що сприяє вироблянню комплексу установок щодо навколишнього світу та свого місця в ньому. Ці установки виростають із переживань відособленості, відсутності значущих стосунків, відчуття беззахисності. На фоні цих специфічних змін виникає відчуження школи. Воно зустрічається доволі часто і проявляється, насамперед, у негативному ставленні до школи, навчання тощо.

Натомість психологічно безпечне шкільне середовище є середовищем взаємодії та комунікації, вільне від проявів психологічного насильства. Таке середовище характеризується переважанням гуманістичного центризму в учасників

освітнього процесу, що відображається на емоційних, особистісних та комунікативних якостях його суб'єктів.

Таким чином, безпечне шкільне середовище та конструктивне спілкування є важливою умовою особистісного зростання усіх учасників освітнього процесу. Учитель, організовуючи навчально-виховний процес, повинен виходити із принципу захисту особистості кожного суб'єкта, розвитку і реалізації його індивідуального потенціалу, усунення психологічного насильства. Незахищений має отримати ресурс, психологічну можливість стати рівноправним учасником процесу навчання і спілкування.

Той факт, що навчальний процес потрібно наповнювати позитивними емоціями, продиктовано окрім всього іншого формою навчання. Учень долучається до взаємодії з педагогом незалежно від власних бажань та відчуттів. При цьому вчитель може висловити своє незадоволення від спільної діяльності через оцінювання. Такий стан речей стимулює до пошуку особливих засобів, які можуть пом'якшити ситуацію, і одним із таких засобів є конструктивне спілкування. Саме вчитель демонструє зразок реалізації конструктивного спілкування.

Особливу увагу при цьому потрібно приділити мовленнєвим моделям. Наприклад, розпочинаючи урок, потрібно зробити акцент на його позитивному забарвленні: «Приємно вас усіх бачити! Сьогодні ми...». Приклад нейтрального висловлювання: «Підготуйте своє робоче місце і розпочнемо...». Негативного — «Знову серед нас є такі, хто не підготував підручники і зошити!».

Вступаючи в комунікацію з учнем, учитель повинен стежити за тим, щоб повідомлення, яке він адресує дитині, завжди містило інформацію про актуальну ситуацію, вчинок учня та його наслідки, а не зосереджуватися на особистості школяра та його характері. Важливо уникати негативних

оціночних суджень. Висловлювання педагога не мають містити «діагноз» або прогноз подальшої долі учня.

Дотримання цих принципів важливе і під час оцінювання безпосередньо навчальної діяльності. У молодших класах не має бути готових оцінок навчальної діяльності учня, яка, як правило, не задовольняє і самого школяра. Замість простої оцінки краще використовувати розгорнутий опис зусиль, дій, їхніх результатів і наслідків. Доцільно як варіант надати можливість самому учню зробити висновок. Наприклад, висловлювання «Ти погано написав самостійну роботу через свою неуважність та лінощі! Ти не знаєш правил і тому ніколи не отримаєш гарної оцінки!» містить негативне особистісне оцінювання і, як правило, викликає негативні і навіть агресивні реакції школяра, знижуючи його зацікавлення у навчанні. Прикладом коректного висловлювання може бути таке: «У цій самостійній роботі два завдання із п'яти ти виконав з помилкою. Ці завдання були на правило, яке ми нещодавно вчили, але ти його забув».

Під час оцінювання роботи учня не потрібно порівнювати його діяльність і поведінку з іншими учнями, порівнювати можна лише з його власною поведінкою і навчальними успіхами у минулому. Наприклад, висловлювання «Ти вчишся гірше, ніж... (інші учні)» краще замінити на «Сьогодні твоя відповідь мені сподобалась менше, ніж вчора», «Я бачу, що ти став більше уваги приділяти виконанню домашнього завдання, це помітно по твоїх зошитах і відповідях на уроках».

Учитель повинен виступати ініціатором пропозиції кооперації. Ця пропозиція не має вичерпуватись прямою вказівкою на відповідний спосіб дії, а повинна відкривати перед дитиною можливість вирішення проблемної ситуації таким чином, щоб учень міг самостійно вибрати найбільш адекватний спосіб. У контексті освітньої діяльності та без-

посередньо навчально-виховного процесу особливої важливості набуває формування навичок конструктивного спілкування, спрямованих на кооперацію, співробітництво. Змістовим ядром цієї групи навичок є узгодження зусиль, спрямованих на досягнення спільної мети, організацію та реалізацію спільної діяльності, а однією із важливих умов цього є вміння орієнтуватися на партнера. Зароджуючись у дошкільному віці, здатність до узгодження зусиль інтенсивно розвивається саме у молодшому шкільному віці, адже саме у цей період діти вчаться активно включатися у спільні активні дії. Хоча навчальна діяльність за своїм характером (за традиційних форм освітнього процесу) є переважно індивідуальною, проте навколо неї часто виникають ситуації, які сприяють спілкуванню та співробітництву учнів, а також учня і вчителя.

Як відомо, навички конструктивного спілкування, набуті в молодшому шкільному віці, є важливою умовою особистісного розвитку підлітка. Природно, що в умовах спеціально організованого навчального співробітництва формування навичок конструктивного спілкування відбувається більш ефективно.

Так, наприклад, до основних складових організації спільної діяльності входять (за В. В. Рубцовим):

1. Розподіл початкових дій та операцій, які є заданими предметними умовами спільної діяльності.
2. Обмін способами дій, що необхідні учасникам у якості засобів досягнення результату спільної діяльності.
3. Взаєморозуміння, яке визначає для кожного учасника характер включення різних дій у спільний спосіб діяльності (тобто відповідність власних дій і результатів та дій інших).
4. Спілкування, яке забезпечує реалізацію процесів розподілу, обміну і взаєморозуміння.

5. Планування загальних способів роботи, засноване на передбаченні та визначенні учасниками адекватних умов діяльності та побудови відповідного планування.
6. Рефлексія, яка забезпечує подолання обмежень власних дій відносно загальної схеми діяльності.

Навчальне співробітництво передбачає, що більша частина навчальної діяльності будується як групова, і спільна діяльність учителя і учнів забезпечує засвоєння узагальнених способів розв'язання задач та виконання завдань.

Одними з найважливіших показників формування і розвитку комунікативних навичок у початковій школі є: уміння домовлятися, знаходити спільне рішення (навіть у неоднозначних та конфліктних ситуаціях); уміння не тільки висловити, а й аргументувати свою думку; наявність навичок і переконувати, і поступатися; здатність зберігати доброзичливе ставлення до інших у ситуації суперечки та протиріччя інтересів; навички за допомогою запитань з'ясувати інформацію, якої бракувало; здатність брати на себе ініціативу під час організації спільної діяльності; уміння здійснювати спільний контроль та приймати і надавати допомогу у процесі виконання завдань.

Важливо шукати шляхи удосконалення змісту і форм освітнього процесу через сплановану організацію навчальної та виховної діяльності, підкріплюючи перцептивну складову комунікативної. Усвідомлення значущості та прагнення до адекватної реалізації усіх складових освітнього процесу, в т. ч. і комунікативної, оптимізує загальні та конкретні ситуації взаємодії педагогів та учнів та створює умови для розвитку особистості усіх суб'єктів освітнього процесу.

Також не можна обійти увагою комунікативно-мовленеві навички, які є засобом передачі інформації та становлення рефлексії, оскільки спілкування за своєю природою пов'язане з узагальненням (мисленням). Індивідуальна свідомість та рефлексивність мислення дитини зароджуєть-

ся всередині взаємодії, співпраці та спілкування з іншими людьми. На момент вступу до школи очікується, що діти вже вміють будувати зрозумілі для партнерів висловлювання, ставити запитання, щоб отримати необхідні відомості; певною мірою володіють планувальною та регулювальною функціями мовлення.

На той же час у ході традиційного шкільного навчання інколи відбувається певне гальмування розвитку мовлення. Однією із причин цього є вербалізм, під час якого відбувається відрив мовлення від реальної діяльності та від комунікативної функції у випадку мінімальної наявності співпраці між дітьми під час навчання. Саме тому так важливо, щоб учитель приділяв увагу організації спільної діяльності учнів, яка створить адекватний контекст для формування і розвитку навичок конструктивного спілкування.

Плануючи спільну діяльність та керуючи нею, учитель повинен зважати як на вікові особливості психічного розвитку дітей, так і на індивідуальні. У дітей можуть бути присутні яскраво виражені відмінності в умінні взаємодіяти з однолітками і дорослими, що зазвичай тісно пов'язане з іншими аспектами спілкування (егоцентризм, напруженість міжособистісних стосунків, загальне емоційне неблагополуччя та ін.). Створення в освітньому закладі умов, сприятливих для подолання егоцентричної позиції, успішного формування навичок конструктивного спілкування, побудова емоційно доброзичливих стосунків успішно корегує особистісні порушення, які можуть спостерігатися в дітей.

Одними із перших, хто зробив значущий вклад у створення моделі навчання, заснованої на співробітництві учнів, були Д. Б. Ельконін та В. В. Давидов, а також їхні учні. Звісно, їхні експериментальні нароби неможливо застосувати в сучасному освітньому процесі в такому самому вигляді, проте вони наочно демонструють можливість орга-

нізації ефективних форм співробітництва школярів, спрямованих на засвоєння навчального матеріалу, а також позитивний вплив такого досвіду на розвиток спілкування та мовлення. Зокрема, ними були описані такі форми роботи, як організація взаємоперевірки завдань, спільні групові завдання, навчальний конфлікт, а також обговорення учнями способів своїх дій.

Участь у груповій роботі допомагає школяру усвідомити власні навчальні дії. Спочатку, працюючи спільно, діти розподіляють ролі, визначають функції кожного, планують діяльність. Пізніше вони вчаться виконувати всі ці операції самостійно. Окрім того, групова робота надає молодшим школярам емоційну та змістову підтримку, без якої окремі учні (наприклад, сором'язливі) не можуть включитися у спільну роботу. Групова робота у молодшій школі передбачає наявність певних правил: не можна примушувати дітей до групової роботи або виявляти невдоволення тим учнем, який відмовився. Слід пізніше з'ясувати причину цієї відмови. Тривалість спільної роботи не має перевищувати 10–15 хвилин, щоб уникнути стомлення та зниження ефективності. Звісно, потрібно намагатися боротися з гучними вигуками, але не можна вимагати повної тиші. Окрім того, від учителя нерідко вимагаються спеціальні зусилля, щоб налагодити взаєностосунки між дітьми.

Для організації групової роботи можна використовувати як урок, так й інші форми, наприклад, проектні завдання, спеціальні тренінги зі шкільним психологом тощо.

Усі рекомендації, які наведені у цьому посібнику, можуть бути корисні тільки у ході створення відповідної атмосфери у класі, атмосфери прийняття, підтримки та зацікавлення. Важливо спонукати дітей висловлювати власну точку зору, а також виховувати в них уміння слухати інших і з терпимістю ставитися до їхніх думок. Вирішальна роль у цьому належить учителю, який сам повинен бути

зразком неавторитарного стилю ведення дискусії, володіти достатнім рівнем загальної культури спілкування. Учитель надає учням зразки мовлення під час складних ситуацій, допомагає їм вести дискусії, використовувати аргументацію тощо.

Усі навчальні предмети молодшої школи мають потенціал для формування і розвитку навичок конструктивного спілкування, оскільки мають певний універсальний, узагальнений характер. Проте реалізації цього потенціалу заважає домінування індивідуальної форми організації освітнього процесу: вчитель – учень. Та все ж таки специфіка окремих навчальних предметів природним чином сприяє активній взаємодії учнів: обміну інформацією, обговоренню різних точок зору тощо. Наприклад, урок читання, організований у формі діалогу або дискусії, сприяє прищепленню учням поваги до думки інших, формуванню навичок чітко та зрозуміло висловлювати власні думки. Або на уроці «Я і світ» учні можуть виконувати завдання на кшталт «підготувати розповідь», між тим це завдання має комунікативну природу: адже розповідь завжди адресовано комусь іншому. Тому корисно практикувати виконання подібних завдань у парі або в мікрогрупі. Добір змісту та розробка конкретних навчальних завдань, що сприяють формуванню навичок конструктивного спілкування, у межах кожного навчального предмета залишається актуальною проблемою. Головне при цьому бачити у співробітництві та спілкуванні учнів не перешкоду навчанню, а важливий етап розвитку комунікативної компетентності. Цьому сприятиме оволодіння педагогами вміннями організації в класі навчального співробітництва: учитель – учень та учень – учень.

Принцип співробітництва передбачає довірчі відносини, взаємодопомогу, особисту відповідальність учасників. Співробітництво у навчальній діяльності надає учням

можливість для прояву самостійності, ініціативи, індивідуального внеску в результат. А також допомагає навчитися висловлювати думки вголос, що сприяє усвідомленому сприйняттю інформації. Під час групової роботи кожен зі школярів перебуває під наглядом своїх товаришів, що дозволяє уникати помилок та відволікання на сторонні стимули.

Під час спільної діяльності в рамках освітнього процесу формуються:

- ▶ здатність висловлювати та аргументувати власну думку;
- ▶ уміння слухати та поважати думки інших людей;
- ▶ навички побудови діалогу з усіма учасниками процесу;
- ▶ готовність прийти на допомогу іншим;
- ▶ уміння оцінити власний внесок та внесок інших учасників у результат;
- ▶ усвідомлення рівних прав усіх учасників освітнього процесу;
- ▶ креативні підходи для реалізації поставленої мети.

Організуюючи співробітництво на уроках з різних навчальних предметів, учитель може використовувати різні прийоми.

Наприклад, **метод «пилки»** передбачає розподіл класу на рівні групи для роботи над матеріалом, який розподілений («розпилений») на блоки. Кожна група вивчає своє питання та працює над ним. Після чого група презентує отримані результати всьому класу, і таким чином відбувається обмін інформацією.

Або організація навчального співробітництва *за «сінгапурською системою»* (яка була розроблена на основі методичних підходів Л. С. Виготського). Її можна використовувати як під час уроків, так і після них. Учні необхідно об'єднати у групи по 4 особи. При цьому важливо, щоб у кожній групі були діти з різним рівнем навчальної успіш-

ності. Команда розташовується за одним столом так, щоб усі сиділи обличчям один до одного, та отримує всі необхідні матеріали. Кожна команда виконує завдання в умовах обмеженого часу. Після сигналу вчителя команди «перемішуються» і отримують нове завдання. Це завдання на актуалізацію знань: короткі перевірочні вправи, невеликі творчі завдання («знайдіть зайве», «що спільного між...» та ін). Наприкінці відбувається підбивання підсумків.

Метод «інтерв'ю» сприяє розвитку вміння слухати партнера, аргументувати власні думки, виконувати свої рольові обов'язки. Завдання виконуються в парах або мікрогрупах. Одні учасники готують запитання за навчальним матеріалом, а інші — повні відповіді.

У молодших класах під час групової роботи використовуються такі типи взаємодії учнів:

1. Кожен із членів групи висловлює якомога більше ідей щодо вирішення завдання, після чого відбувається обговорення правильності й доцільності цих способів і готується спільна відповідь від групи. Більш складний варіант — рольова взаємодія. Учням у групі доручають (або вони самі домовляються між собою) різні ролі: виконавець, протоколіст, експериментатор, контролер тощо.
2. Розподіл дій за зразком конвеєра. Цей тип взаємодії зручний для відпрацювання конкретних навичок. Використовується для завдань, коли опановують операційний склад дій (учні виконують одну певну операцію).
3. Кооперацію доцільно використовувати у ході рішення завдань, що вимагають значного часу. Для того щоб прискорити процес, учасники домовляються між собою, хто і що саме виконуватиме. Результат роботи групи складається із суми результатів усіх учасників.

Для перевірки рівня сформованості дій з узгодження зусиль у процесі співробітництва (кооперації) можна використати діагностичну вправу «Рукавичка» (Г. А. Цукерман). Здійснюючи оцінювання, учитель повинен прицільно спостерігати за взаємодією учнів, які працюють у парах, та аналізувати результат їхньої роботи. Опис завдання: дітей розсаджують парами. Кожному учню дають шаблон рукавичок і просять прикрасити і розфарбувати їх так, щоб вони утворили пару. Діти повинні самостійно вигадати візерунок, але спочатку мають домовитися між собою, що саме малюватимуть. Потрібно простежити, щоб рукавички разом утворювали пару на праву і ліву руку і був однаковий набір кольорових олівців. Критерії оцінювання: продуктивність спільної діяльності оцінюється за ступенем схожості візерунків, умінням дітей домовлятися, приходити до спільного рішення, здійснювати взаємний контроль під час виконання завдання; за рівнем взаємодопомоги, емоційного ставлення до спільної діяльності (позитивне, нейтральне, негативне). Рівні оцінювання: низький (візерунки мало схожі чи зовсім різні, діти не намагались домовитись або не змогли дійти згоди); середній (схожість рукавичок часткова, окремі елементи збігаються, окремі — ні, діти намагались домовитись, частково їм це вдалося); високий (рукавички прикрашені дуже схоже або ідентично, діти активно обговорювали варіанти і домовились про спільне рішення, координували дії).

Організація вчителем групової та парної роботи, співробітництва розпочинається з їх планування. На цьому етапі педагог продумує певні моменти: місце і завдання групової роботи на уроці; склад груп та місце розташування учнів у класі; час роботи груп; спосіб опрацювання варіантів рішення; способи фіксації результатів спільної роботи.

Педагог завжди повинен мати тактичну (проведення конкретного уроку) та стратегічну (включеність заходу в перспективу освітнього процесу) цілі. На той же час дії

молодших школярів, як правило, мають лише тактичний характер, причому інколи головну роль відіграє настрій, а не відчуття відповідальності. До того ж їхні цілі можуть розходитися за своєю спрямованістю: учитель прагне передати знання, досвід, але учень не завжди готовий прийняти цю інформацію. Звідси періодично виникають конфлікти у процесі та результаті навчання. Ситуація спільної діяльності в цьому аспекті є більш вільною та гнучкою, оскільки має певний ступінь свободи та добровільності у діях учасників.

У першому класі групову роботу цілком організовує вчитель. Починаючи з другого-третього класу ініціатива вибору форми виконання завдання поступово передається дітям. Саме тому, плануючи групову роботу на уроці, слід продумати і створити ситуації, в яких можливо (але не обов'язково) відбудеться її ініціація дітьми, а також детальне планування організаційних моментів.

Передумови, що викликають у молодших школярів необхідність об'єднатися в групи для виконання завдання, створюють такі ситуації:

- ▶ завдання не може бути виконано індивідуально;
- ▶ спільне обговорення значно прискорює процес пошуку рішення;
- ▶ специфіка завдання така, що потребує розподілу між членами групи операцій, що їх потрібно виконати для отримання результату.

Також під час оцінювання навчальних досягнень учнів важливо, щоб педагог звертав увагу і на соціальні досягнення школярів: коментував прояви навичок конструктивного спілкування; звертав увагу класу на прояви взаємодопомоги; підкреслював внесок кожного у спільний результат; використовував експрес-опитування для оцінювання власного внеску у спільну діяльність; проводив бесіди з елемен-

тами аналізу після групової роботи; стимулював у дітей рефлексію для визначення ними меж власних знань.

Важливо, щоб рефлексія була задіяна на кожному занятті. На початкових етапах краще включати в неї усіх учнів, пізніше можна зупинитися на вислуховуванні кількох дітей. Під час рефлексії школярів учать застосовувати такі правила: не повторювати те, що було сказано, а висловлювати власну думку; не ховати за висловлюванням свій поганий настрій. Важливо налаштовувати дітей на те, що емоції, які вони відчують, дійсно можуть бути схожі, але не однакові. Знайти і продемонструвати особливість особистого переживання (з приводу всього уроку, окремого завдання, конкретної людини тощо) — саме в цьому і полягає момент усвідомлення. Для цього важливо, щоб учитель був готовий підтримати учня, навіть якщо їхні враження протилежні.

Під час організації рефлексії після групової роботи вчитель, як її організатор, повинен з'ясувати, на що саме була спрямована увага учнів. Для цього важливо надати дітям зразок організації рефлексії за допомогою ланцюжка запитань. Поступово школярі вчать самостійно ставити подібні запитання, а значить, і аналізувати події. У першому та другому класах треба ставити 2–3 запитання, у третьому і четвертому їх можна розширити до 5–6.

Запитання для рефлексії обираються відповідно до характеру завдань та роботи, яка була проведена. Можна використовувати такі запитання: «Як працювала ваша група? Хто із учнів одразу розпочав виконувати завдання? Чи всі учасники брали участь у роботі групи? Як ти почувався під час групової роботи? Як ви розуміли один одного? Чи задоволений ти своєю роботою в групі? Що ти зробиш інакше наступного разу?».

Анкета самооцінки

Клас _____ Номер групи _____

Прізвище та ім'я _____

Оціни роботу своєї групи. Познач плюсом (або «галочкою») той варіант відповіді, з яким ти погоджуєшся.

1. Чи всі учасники групи брали участь у роботі над завданням?

- А. Так, всі працювали однаково.
- Б. Ні, працював лише я.
- В. Хтось працював більше, а хтось — менше.

2. Усі працювали дружно чи були сварки?

- А. Працювали дружно, сварок не було.
- Б. Працювали дружно. Сперечались, але не сварились.
- В. Було важко домовлятися і не завжди це виходило.

3. Тобі сподобався результат роботи групи?

- А. Так, все вийшло чудово.
- Б. Мені сподобалось, але б могло бути і краще.
- В. Ні, не сподобався.

4. Оціни свій внесок у роботу групи та отриманий результат. Познач правильний, на твою думку, варіант хрестиком.

- Незначний Значний

Окрім анкети самооцінки вчитель може запропонувати учням заповнити картки з незавершеними реченнями.

Наприклад, такі: Мені було цікаво... Ми сьогодні розібрались... Я сьогодні зрозумів... Мені було важко... і т. ін.

Завершує етап рефлексії та підбиває загальні підсумки завжди вчитель. При цьому, окрім конструктивної критики, не слід нехтувати словами схвалення та підтримки. Можливо, слід завести «Словник добрих слів та виразів», щоб урізноманітнити часто вживані фрази: «Молодець!» і «Дякую за роботу».

Що потрібно врахувати вчителю під час організації групової роботи для успішного формування навичок конструктивного спілкування

Починати підготовку до уроку з елементами групової роботи доцільно з продумування трансформації навчального простору, щоб зробити його сприятливим для діалогу та спільної бесіди. Діалог передбачає, що його учасники під час спілкування можуть бачити обличчя одне одного, при цьому бажано, щоб очі були на одному рівні (тобто всі або стоять, або сидять). Таке розташування виключає домінантність позицій учасників. З огляду на це, традиційне розташування парт (коли учень дивиться в потилицю іншого) не є оптимальним, а спроби організувати групову роботу в такій ситуації не дуже продуктивні. Учні відчувають дискомфорт, оскільки змушені підлаштовуватися під меблі. А тимчасовий характер («потрібно потерпіти незручність якийсь час») формує і відчуття тимчасовості заходу, що не сприяє готовності до ефективного пізнання та взаємодії. Натомість, якщо учні, входячи в клас, бачать спеціально інакше організований простір, у них актуалізується готовність включитися у нетрадиційну навчальну ситуацію.

Іншим важливим аспектом є врахування змісту уроку. Завдання, які пропонуються для групової роботи, обов'яз-

ково мають містити проблему, елемент невизначеності, інакше зникне сама основа для дискусії, діалогу.

Головна умова парної і групової роботи — безпосереднє спілкування повинно здійснюватися на партнерській основі. Це створює комфортні умови для спілкування, забезпечуючи його конструктивний характер. Групова робота на уроці зазвичай починається з фронтальної роботи, під час якої вчитель розкриває перед учнями проблему. Потім відбувається розподіл учнів на групи або пари та даються завдання. Під час навчального процесу в умовах загальноосвітнього закладу доцільно використовувати групову роботу двох типів: єдину та диференційовану. Під час єдиної групової роботи усі групи виконують однакові завдання у межах загальної теми, диференційована ж передбачає, що групи виконують різні завдання.

Принципи формування груп та загальні правила організації групової роботи під час навчального процесу були описані Г. А. Цукерман:

1. Перш ніж вводити нову форму співробітництва, необхідно надати учням її зразок. Кілька зразків різних стилів взаємодії дають можливість школярам обрати свій власний стиль.
2. Зразок спільної роботи буде засвоєно молодшими школярами тільки після розбору 2–3 помилок, пов'язаних із ходом взаємодії.
3. Об'єднувати учнів у групи слід з урахуванням їхніх особистих схильностей.
4. Для того щоб група працювала ефективно, необхідно не менше 3–5 занять, тому часто пересаджувати дітей не доцільно. Проте залишати єдиний склад груп на довгий строк також не треба, адже діти повинні отримати досвід взаємодії з різними партнерами.

5. Під час оцінювання роботи групи необхідно відзначати не тільки навчальні успіхи, а й людські якості (з акцентом на прояви конструктивного спілкування): доброзичливість, взаємодопомогу тощо. Оцінюється спільна робота всієї групи.
6. Групова робота потребує перестановки парт. Їх потрібно розташувати таким чином, щоб учням, які працюють разом, було зручно взаємодіяти.
7. Не слід витратити на групову роботу більше 10–15 хв уроку. Оптимальний час активної роботи групи в молодших класах — 5–7 хв, для повного циклу (групове обговорення, міжгруповий діалог, рефлексія спільної роботи) — не більше 15–20 хвилин.
8. Недоцільно вимагати тиші під час спільної діяльності. Діти повинні мати можливість обмінюватися думками, обговорювати хід роботи тощо.
9. Не можна карати учнів позбавленням права брати участь у груповій роботі.

Педагог повинен знати, що існує певна відмінність між працездатністю груп з парною та непарною кількістю учасників. У групах із парною кількістю учасників зазвичай важче досягнути спільної згоди, у них частіше виникають антагонізми. Це пов'язано з тим, що такій групі легше розпастися на підгрупи з протилежними точками зору.

Під час формування груп учителю необхідно враховувати психологічну сумісність дітей, їхні симпатії й антипатії. Також важливо пам'ятати про рівень підготовленості учнів з кожного предмета, індивідуальний темп роботи, характер міжособистісних стосунків тощо. Залежно від поставленої мети школярів можна об'єднувати як в однорідні групи (за обраними критеріями), так і в різнорідні. Слід прагнути того, щоб педагог не брав безпосередньої участі у розподілі по групах, а пропонував це робити учням самостійно, пові-

домивши, за якими критеріями доцільно проводити такий розподіл. Проте на початкових етапах саме педагог бере на себе керівництво комплектуванням груп, адже правильний, продуманий розподіл є однією з важливих умов ефективної організації групової роботи. Учитель повинен бути готовим до того, що невпевнені у собі діти будуть прагнути залишатися в рамках однієї, звичної групи. На початкових етапах доцільно прийняти таку позицію, оскільки починати формувати навички конструктивного спілкування та прийоми співробітництва краще у комфортному середовищі. Проте в подальшому педагог повинен передбачити організацію роботи груп зі зміною їх учасників, для того щоб підвищити комунікативну та соціальну впевненість учнів.

Під час роботи в групі важливі:

- 1) спільна мета;
- 2) розподіл функцій у групі;
- 3) спільне заохочення всієї групи.

Момент пояснення мети і завдань групової роботи і момент утворення груп для початку виконання завдання необхідно виокремити у часі. Визначення завдання для спільної роботи потребує особливої чіткості, воно має бути сформульовано коротко і зрозуміло для дітей. На те, щоб учні об'єдналися у групи та розмістилися у класі, учитель виділяє 2–3 хвилини.

Важливо, щоб завдання, яке визначає процес взаємодії під час групової роботи, було правильно сприйняте всіма членами групи. Тільки в цьому випадку учні усвідомлюють свою участь у пізнавальному та комунікативному процесі, що робить їх рівноправними суб'єктами. Паралельно із цим реалізується розвивальне завдання, формування сприятливого комунікативного середовища. Також однією із найважливіших умов успішності процесу взаємодії та формування

навичок конструктивного спілкування є напрацювання та прийняття правил навчального співробітництва.

Педагог очікує (за потреби допомагаючи), що, співпрацюючи у групі, школярі дійдуть до усвідомленої відмови від ролі «утриманця»: у навчально-пізнавальній ситуації немає «акторів» та «глядачів», усі — активні учасники. У групі має панувати атмосфера підтримки, кожен її учасник заслуговує на те, щоб його вислухали. Якщо почута інформація не достатньо зрозуміла, потрібно ставити запитання: «Чи правильно я зрозумів, що...?» Потрібно з повагою ставитися до інших, висловлюватися безпосередньо за темою, уникаючи зайвої інформації. Лідером у групі може стати кожен, залежно від змісту і характеру навчально-пізнавальної ситуації. Важливо пояснити дітям, що мета спільної діяльності полягає не у змаганні, не в перемозі якоїсь однієї точки зору, а у можливості знайти найкраще рішення, дізнавшись різних думок з теми.

Групова взаємодія учнів передбачає: формування груп постійного та непостійного характеру, використання спеціальних завдань проблемно-пошукового характеру, включення у структуру уроків спеціальних прийомів для створення позитивної емоційної атмосфери.

Групи отримують від учителя чіткі «орієнтири»: якого саме типу результат очікується від їхньої роботи, у якій формі він має бути поданий. Результат спільної роботи можна фіксувати у вигляді моделі (схеми або малюнка), алгоритму дій, словесного формулювання. На початкових етапах учитель задає спосіб фіксації результату. Із часом (3–4 класи), коли завдання групової роботи ускладнюються, учням можна запропонувати самостійно обрати спосіб представлення результату (наприклад, зобразити модель, сформулювати правило, записати алгоритм тощо).

Перш ніж групи розпочнуть роботу, потрібно повторити завдання. Спочатку педагог допомагає організувати роботу:

обговорює з учнями способи розподілу обов'язків у групі, дотримання норм співробітництва, надає зразки конструктивного спілкування, навчає фіксувати результати роботи. У подальшому рівень допомоги групам зменшується, учитель долучається до роботи групи тільки у разі потреби, причому бажано, щоб діти самі могли сформулювати проблему і попросити про допомогу.

Організація роботи групи (особливо на початкових етапах) потребує регулярного керівництва та корекції з боку педагога. Слід пам'ятати: учитель повинен спостерігати за тим, як учні беруть участь у спільній роботі; проводити перевірку їхніх практичних навичок; періодично просити учасників пояснити групові відповіді; доручати одному учаснику групи оформити роботу, виконану іншим учасником; пропонувати школярам навчати один одного тому, що самі знають і вміють; пропонувати учням використовувати отримані вміння для вирішення завдань, не пов'язаних із навчальним процесом (за Д. Джонсон, Р. Джонсон).

Якщо групова робота проводиться регулярно, а її учасники намагаються дотримуватися правил конструктивного спілкування, у молодших школярів формуються продуктивні підходи до оволодіння інформацією, зникає страх висловити хибне судження.

Успішність у навчанні є результатом інтеграції суб'єктивних (рівень навчальної мотивації, соціометричний статус дитини у групі, рівень самооцінки та тривожності, емоційне ставлення) й об'єктивних (рівень засвоєння знань з конкретного навчального предмета, особистісні досягнення тощо) показників.

Навчання у групі акцентує увагу на успішності групи в цілому, що можливо за умови ефективної роботи кожного її учасника, а також взаємодії між ними. Адже перед кожним учнем стоїть завдання не тільки виконати свою частину завдання, а й потурбуватися про інших, досягти

разом спільної мети і засвоїти правила спілкування. Тому під час організації такої роботи педагогу потрібно не тільки перевіряти правильність виконання завдань, а й контролювати взаємозв'язки учасників групи.

Оцінюючи роботу групи, педагогу потрібно пам'ятати такі правила:

1. Навчальні досягнення окремих членів групи необхідно порівнювати не з досягненням інших учнів, а з досягненням цього учня раніше.
2. Кожен член групи має право доповнити відповідь свого товариша.
3. Групову роботу та її результат потрібно оцінити загальною оцінкою для всієї групи.
4. Якщо група працює злагоджено і дружно, робота не потребує додаткового заохочення.
5. Усі члени групи повинні отримати однакове заохочення або не отримати жодного.
6. Бажано уникати виділення окремої групи, влаштування змагань між групами.
7. Якщо певна група працювала погано і не заслуговує на заохочення, не потрібно учнів сварити. Слід спробувати додатковий позитивний стимул, а якщо і це не спрацює, треба подумати над тим, щоб переформувати групу.
8. Після завершення необхідно обговорити не тільки навчальні досягнення, а й психологічні результати: що вдалось і чому; чого слід прагнути; які були труднощі та як їх подолати.

Після роботи з групами (парами) відбувається перехід на етап інтерактивного спілкування, відбувається представлення групових рішень. Діалог замінюється полілогом — спілкуванням між групами. Організація цього етапу залежить від задуму побудови всього уроку. Якщо важливо порівняти варіанти вирішення поставленого завдання, кож-

на група представляє власні результати, вони обговорюються й обирається найвдаліший. Якщо метою було продемонструвати різнобічність обраної проблеми, то кожна група працює над окремим завданням. Тоді продукт діяльності кожної групи стає деталлю спільного рішення (як елемент пазла — частина спільної картини). Можливий також варіант, коли з результатів груп обираються тільки окремі аспекти, на основі яких будується спільний для всього колективу результат.

У процесі презентації групових рішень учитель стимулює обговорення та додаткові запитання від слухачів з інших груп. Проте йому важливо навчити дітей правильно формулювати запитання, оскільки висловлювання типу «А чому це у вас немає...?», «А ви ж не сказали, що...» мають певний агресивний та звинувачувальний характер. Такі висловлювання не спрямовані на покращення розуміння навчального матеріалу, але вже містять негативну оцінку.

Постійний акцент на розвитку комунікативних здібностей формує в учнів установку на толерантне ставлення до інших суб'єктів — як індивідуальне, так і групове.

Оцінюючи діяльність групи, можна звернутися до учнів, дізнатися про їхню думку. Якщо між учителем та школярами сформовані дійсно довірчі відносини, думки дітей часто збігаються з оцінкою вчителя, хоча тут може проявлятися дитяча необ'єктивність. Саме тому вчитель повинен уміти аргументувати виставлену оцінку, роблячи процес оцінювання відкритим та обґрунтованим.

Аналізуючи ефективність групової роботи, доцільно відповісти на такі запитання: «Чи відбулось прийняття завдання кожною дитиною? Чи доцільним було проведення групової роботи з метою вирішення обраного для цього завдання? Чи вдалось учням швидко зібратися в групи і розподілити обов'язки? Чи слідували лідери груп за тим, щоб були представлені всі точки зору, а не лише думки

«сильних» учнів? Чи виникали проблеми з організацією роботи групи? Чи були застосовані навички конструктивного спілкування? На чому акцентували увагу діти під час обговорення результатів? Чим була для них корисна групова робота?».

**Спеціальні ігри та завдання,
які можна застосовувати на уроках з будь-якого
навчального предмета (або в позаурочний час)
для створення позитивної емоційної атмосфери,
зняття напруги, формування навичок
конструктивного спілкування**

Лялька із тканини й олов'яний солдатик

Мета: гра допомагає дітям розслабитися і зняти напругу після складного завдання або конфлікту.

Хід гри: Учитель просить дітей підвестися, вийти з-за парт і перевірити, чи достатньо довкола вільного простору. Пропонує стати прямо, витягнутися, поглянути на стелю, напружити всі м'язи і завмерти на 10 секунд, уявляючи себе олов'яним солдатиком. Потім треба уявити себе лялькою із м'якої тканини, нахилитися вперед, злегка зігнути ноги в колінах, опустити руки та порухати ними з боку у бік або потрусити 10 секунд. Обидві вправи потрібно повторити не менше трьох разів. Коли учні знімуть напругу, учитель просить потрусити по черзі руками і ногами, ніби струшуючи з них крапельки води, аналогічно струсити крапельки зі спини і волосся.

Мандрівка на хмаринках

Мета: гра допомагає учням зібратися та налаштуватися на роботу на початку уроку.

Хід гри: Учитель вмикає спокійну музику і пропонує дітям зручно сісти і заплющити очі. Глибоко вдихнути і повільно видихнути. Педагог запрошує дітей помандрувати на хмаринці: «Стрибніть на білу й пухнасту хмаринку, схожу на пухкеньку подушку. Відчуйте, як тіло, ноги, спина, руки зручно вместилися на хмаринці, і розпочинайте подорож. Хмарка повільно здіймається у блакитне небо, і обличчя відчуває подих теплого вітру. Тут тихо і спокійно. Хмаринка перенесе нас в особливе місце, тут затишно, тут ми відчуваємось щасливими. Озирніться і постарайтеся «побачити» це місце у всіх подробицях. Яке воно? Що довкола? Що відчуває шкіра? Можливо, є певний аромат... (не менше 30 секунд). Зараз настав час знову стрибнути на хмаринку. Вона відвезе назад, до класу. Уявіть, як хмарки потроху розтанули в повітрі. Тепер подякуємо їм! Розплющте очі, потягніться. Усі бадьорі й уважні!».

Сміятися забороняється!

Мета: гра допомагає заспокоїти збуджену групу дітей, відновити сили та сконцентрувати увагу.

Хід гри: Діти сідають у широке коло. Обирається ведучий, який стає у центрі й намагається розсмішити когось із дітей. Він не може говорити і торкатися учнів, але може використовувати міміку, жести, звуконаслідування та інше. Діти в колі не можуть заплющувати очі або відвертатися. Та дитина, яка засміялася, стає ведучим. Якщо ведучому не вдалося нікого розсмішити протягом однієї хвилини, до нього приєднується ще один учень і вони продовжують разом.

Паперові м'ячики

Мета: підвищення рівня активності після тривалого сидіння або напруженої роботи; зняття відчуття тривоги або покращення настрою.

Хід гри: Учитель просить кожну дитину зробити м'ячик з паперу (краще обирати м'який папір). Клас ділиться на дві рівні групи, кожна з яких відходить до протилежної стіни. Перед учнями вчитель клейкою стрічкою позначає лінію на підлозі. Бажано, щоб групи розділяло не менше 3–4 м. За командою вчителя гравці починають кидати паперові м'ячки на територію суперника, намагаючись якомога швидше позбавитись тих, які опинились на їхній території. Заборонено виходити за лінію. Гра триває 3–4 хв.

Улови ритм (від 8 років)

Мета: гра рекомендується особливо для великих груп. Дозволяє дітям виразити внутрішню тривогу, нудьгу, втому тощо, а також навчитися чути іншого та узгоджувати свої дії. На початку гри неминучим є звуковий хаос. Але із часом формується ритмічна структура, яка об'єднує всіх учасників.

Хід гри: Учитель пропонує дітям стати в коло і заплющити очі. За сигналом кожна дитина починає відбивати долонями ритм, який їй зараз подобається. Спочатку учні чують тільки себе. Проте потроху починають чути ритм сусідів і створюють спільний ритмічний малюнок. Якщо виходить, можна розплющити очі і, спілкуючись поглядом, узгоджувати спільний ритм.

Сонько (від 9 років)

Мета: гра допомагає дітям розслабитися, а також навчитися працювати в парі.

Хід гри: Діти об'єднуються в пари. Дитина, яка виконує роль сплячого, робить вигляд, що міцно заснула: вмощується зручно, заплющує очі та розслаблює м'язи. Партнер починає дуже легко і повільно торкатися її рук і ніг. Сплячий повинен бути весь час розслабленим і не опиратися рухам. Через 2 хвилини діти міняються місцями.

Ця гра може проводитися як за партами, так і в м'якому куточку.

Диригент (від 9 років)

Мета: підбадьорити дітей, покращити їхній настрій, налаштувати на групову роботу.

Хід гри: Під час гри потрібно використовувати бадьюру, енергійну музику, бажано зі зростальним темпом. Учитель просить учнів стати біля парт і приготуватися слухати музику. Нехай кожен уявить себе диригентом оркестру. За бажанням можна заплющити очі. Педагог звертається до учнів: «Відчуйте енергію музики та пропустіть її крізь усе тіло. Спробуйте ритмічно рухати руками, ніби керуєте великим оркестром». Наприкінці вчитель пропонує подякувати одне одному аплодисментами.

Секретний напис

Мета: ця гра може стати приємним завершенням навчального дня. Вона допомагає налагодити контакт учителя з учнями, сприяє взаєморозумінню.

Хід гри: Учитель пропонує перед тим, як іти додому подарувати кожному учневі по літері. Він обирає одну букву з імені дитини і малює її «чарівною паличкою» на долоньці або спині учня. Учень повинен відгадати, що це за буква.

Для більш старших дітей малювати можна геометричні фігури, склади, цифри тощо.

Вираз обличчя

Мета: гра допомагає дітям навчитися бути уважними до інших людей, звертати увагу на їхню міміку та розуміти ті почуття, які вона виражає. А також навчитися виражати власні почуття.

Хід гри: Учитель пропонує дітям відгадати емоцію, яку демонструє на власному обличчі (сум, радість, здивування, злість та ін.), і просить зобразити таку саму емоцію. Можна також використовувати жести. Пізніше можна запропонувати дітям об'єднатися в пари і по черзі зображати та

відгадувати емоції. Також можна стати спиною один до одного, обрати вираз обличчя і швидко повернутися. При цьому спробувати зобразити однакову емоцію, не домовляючись заздалегідь. Можливий варіант, коли аналогічним чином грають пара з парою.

Здогадайся! (від 9 років)

Мета: гра вчить дітей ставити запитання та не боятися відповідати. Через страх помилки (який часто прищеплюється в школі) учні починають боятися відповідати «не знаю» або висловлювати припущення, якщо не впевнені у правильності. Ця гра заохочує розмірковувати та висловлювати свої думки.

Хід гри: Учитель просить учнів підготувати аркуш паперу й олівець. Він запитує в дітей: чи можуть вони навести приклад твердження, у правильності якого абсолютно впевнені? А назвати щось, у чому вони впевнені тільки приблизно? Твердження, в якому вони зовсім не впевнені, а лише здогадуються? Інколи на складне запитання ми одразу відповідаємо «Не знаю!», але часто слід зупинитися, подумати — і здогадатися. Тому вчитель пропонує пограти у цю гру. Він просить дітей заплющити очі, послухати запитання і дати відповідь уголос. Педагог може ставити запитання, які стосуються класу (наприклад: Скільки столів у класі? Скільки сьогодні хлопчиків і дівчаток прийшло на уроки? У скількох дітей світле волосся? Скільки дітей сьогодні прийшло в джинсах? В якому настрої сьогодні вчитель, сусід по парті? тощо), а може в межах уроку ставити запитання з теми, яку зараз вивчають. Педагог просить взяти папір і записати на ньому ім'я когось з однокласників або вчителя. Придумати запитання до цієї людини і записати його, після цього заплющити очі й уявити, що підходиш до людини і ставиш це запитання, продумати, яким чином можна зробити це якомога тактовно, щоб не образити людину,

спробувати здогадатися, що може відповісти ця людина. Тепер можна розплющити очі й записати відповідь. Наприкінці можна дати можливість дітям зачитати свої запитання і відповіді. Після цього можуть висловитися і ті, кому були адресовані запитання. Доцільно обговорити, хто і що відчував під час гри.

Роздуми (від 8 років)

Мета: розвиток і підтримка допитливості, вміння ставити запитання, шукати відповіді та аргументувати їх.

Хід гри: Учитель просить дітей підготувати аркуш паперу й олівець. Педагог пропонує поміркувати над тим, які питання найбільше хвилюють дітей. Про що вони часто думають? Про успіх у житті? Про майбутнє? Гроші? Друзів? Учитель просить кожного учня записати одне або два питання, над якими йому цікаво поміркувати. Як варіант можна об'єднати учнів у пари або мікрогрупи і запропонувати знайти ті спільні питання, які цікаві для обох учнів (або групи). Якщо в дітей є сформульовані відповіді на зазначені запитання, їх також можна записати.

Після виконання завдання вчитель розпитує дітей: у який час доби, день тижня вони зазвичай розмірковують над цими запитаннями? Чи є в них місце, де вони можуть усамітнитися й подумати? Чи є людина, до якої вони можуть звернутися із таким запитанням?

Другий варіант цієї гри. Дітям роздаються білі і червоні картки. Учитель просить на білій написати питання, яке здається простим і зрозумілим, а на червоній — складне запитання, на яке важко знайти відповідь. Усі картки складаються у скриньку. Потім діти по черзі дістають картку, читають запитання і дають на нього відповідь. Якщо учень не готовий чи не хоче відповідати на запитання (особливо на червоній картці), потрібно запропонувати йому витягти іншу картку. Наприкінці слід обговорити, які питання були

найцікавіші, на які складніше було давати відповідь, чи отримували діти задоволення, відповідаючи, які відповіді були більш цікаві, влучні, спірні.

Цю гру можна проводити, використовуючи як загальні питання, так і питання в межах певного навчального предмета, завершуючи вивчення конкретної теми. Особливо ця гра доцільна на уроках читання, «Я досліджую світ».

Постав запитання (від 8 років)

Мета: формувати вміння ставити запитання, розвивати сміливість під час спілкування, поглиблювати знання з певної теми.

Ця гра можна повторювати на різних уроках та під час вивчення різних тем. Обираючи тему для гри, учителю потрібно врахувати рівень знань дітей, а також серйозно ставитися до кожного запитання, навіть до тих, які здаються простими. Окрім того, важливо пояснювати, що вміння ставити запитання так само важливе, як і вміння знаходити правильні відповіді.

Хід гри: Учитель пояснює важливість запитань, розказує, що запитання бувають різні. Пропонує учням дати відповіді на кілька запитань: «Ким ви хочете бути, коли виростете? Чи хочете мати собаку? Чи хоче хтось стати дослідником? Хто б із вас хотів стати запитанням? Хто б із вас хотів стати відповіддю?». Учитель звертається до учнів зі словами: «Запитання — це особливий інструмент, який дозволяє краще зрозуміти інших людей та навколишній світ і який допомагає краще зрозуміти самого себе. Я зараз назву ключове слово, і кожен повинен скласти до нього запитання. А я буду записувати ваші запитання на дошці. Ключове слово — друзі». Також можна використовувати й інші ключові слова, які цікаві для дітей цього віку: їжа, батьки, повітря, тіло, музика, велосипед, собака, почуття та інші.

Після того як кожна дитина поставить своє запитання, група разом обговорює їх, обирає найцікавіші, намагається дати відповіді. Ключове слово може стосуватися теми уроку. Інший варіант: учитель заздалегідь добирає фотографію людини або певної ситуації, і питання формулюються до картинки або світлини.

Аналізуючи гру, слід обговорити такі питання: Чи легко вигадувати цікаві запитання? Чому так важливо вміти ставити запитання? Хто в класі поставив найбільше запитань? Хто у твоїй родині ставить найбільше запитань? Чи бувають «заборонені» запитання?

Дивні запитання — дивні відповіді (від 9 років)

Мета: розвиток творчої активності, вміння ставити нестандартні запитання, навичок спілкування у нестандартних ситуаціях, створення позитивної атмосфери. Діти вчать-ся ставити «дивні», тобто фантастичні й суперечливі запитання і давати на них такі самі нестандартні відповіді.

Хід гри: Розпочати слід з кількох «дивних» запитань від учителя, а дітей попросити дати на них цікаві відповіді. Наприклад: «Чого б ти хотів більше: бути присутнім під час створення світу і написати про це або бути свідком кінця світу і написати про це? Який колір смачніший: зелений чи червоний? Яким вченим ти б хотів бути: тим, хто винайшов ліки від раку, чи тим, хто переміг голод на всій планеті? Із ким ти б хотів провести цілий день: з... чи з... (назвати двох осіб, популярних у класі, або героїв кіно, казок, відомих людей тощо)? Поступово вчитель пропонує дітям вигадувати власні цікаві запитання. Можна пропонувати складати питання і відповіді у межах певної теми: спорт, харчування, історія, гра, навчальний предмет, тема уроку тощо.

Наприкінці учитель пропонує дітям відповісти на такі запитання: «Що вам більше сподобалось: дивні запитання чи дивні відповіді? Яке запитання сподобалось найбільше? Яка відповідь сподобалась найбільше? Чи сподобалась гра? Чому?»

Правда чи обман? (від 9 років)

Мета: краще пізнати одне одного, оцінити себе зі сторони, задуматися про правду і брехню у спілкуванні.

Хід гри: Учитель пропонує дітям уявити, що вони випили чарівне зілля. І через це кожен з них мусить сказати про себе два правдиві факти й одну брехню. А інші повинні спробувати відгадати, де правда, а де обман. Спочатку вчитель повинен сказати щось про себе. Бажано показати, що мова має йти не про щось поверхове, а про щось більш глибоке.

Обговорюючи гру, доцільно запитати в учнів: «Про кого з однокласників ти дізнався щось нове? Чи часто виходило визначити обман? Що ти виграєш, коли кажеш правду про себе? А коли інші говорять про себе правду?».

Мої правила (від 8 років)

Мета: гра дозволяє дітям усвідомити власну позицію щодо шкільних та інших правил, зрозуміти їхню важливість.

Хід гри: Учитель просить всіх підготувати аркуш паперу та ручку (олівець) і звертається до учнів: «Уявіть собі, що наш клас — це королівство, а кожен з вас — його король чи королева. Нехай кожний вигідає і запише 3 правила, які вважає розумними (правила, які допомагають усім бути друзями, підтримувати чистоту в класі тощо)».

Діти по черзі зачитують свої правила й обговорюють їх. Далі ставляться запитання: «Яке зі своїх правил вам здається найважливішим? Яке чуже правило сподобалось? Як

ви думаєте, як були створені загальношкільні правила? Яке шкільне правило вам подобається, а яке ні?».

Нові шкільні правила (від 8 років)

Мета: формування розуміння важливості правил, створення позитивної атмосфери; розвиток творчої активності, уміння домовлятися, навичок аргументувати.

Хід гри: Учитель ділить клас на мікрогрупи по 2–3 особи і просить підготувати папір та олівець. Після цього пропонує подумати, чи правильно було б дозволити їздити шкільними коридорами на роliках? А якщо заборонити учням говорити до 10-ї ранку? Чи мала б сенс заборона якогось дня тижня вдягатися в зелений колір? Педагог просить учнів кожної групи вигадати і записати кілька жартівливих правил, над якими можна посміятися. А потім кілька серйозних правил, які можуть покращити життя школи або класу. Можливо, клас зможе написати послання директору із запропонованим новим правилом та його аргументацією.

Наприкінці можна запитати в учнів, яке жартівливе правило їм сподобалось найбільше, яке із серйозних здається їм найважливішим, чи можуть діти брати участь у створенні шкільних правил...

Помилки (від 9 років)

Мета: побороти страх помилок, сформуванню розуміння, що помилки — це важлива частина процесу навчання, що деякі помилки незначні, а деякі мають важкі наслідки, які складно виправити.

Хід гри: Учитель розповідає дітям відомий анекдот про людину, яка шукала загублений годинник під ліхтарем, бо там світліше і краще видно. Педагог обговорює з дітьми те, що всі інколи роблять не дуже розумні вчинки. Він питає в учнів, чи можуть вони навести приклад якогось не дуже розумного власного вчинку або уявити якусь дурницю, яку

б вони із задоволенням зробили, якби набрались сміливості. Можливо, хтось хоче припинити робити щось безглузде, але чомусь не може? Коли діти дадуть відповіді на ці запитання, спитайте, чи можна на чужому досвіді навчитися уникати помилок. Чи існують люди, які взагалі не роблять помилок? Які помилки мають погані наслідки? Які помилки можна вважати незначними?

Учителю, до дошки! (від 8 років)

Мета: розвиток упевненості в собі, формування навичок спілкування та презентації, покращення стосунків учень – учитель. Учні можуть у цій грі виступати як спеціалісти у багатьох сферах: електронні ігри, сучасна музика, спортивні ігри, сучасний молодіжний сленг, технічні новинки тощо. Можливість виступити вчителем перед класом допоможе дитині відчувати себе більш упевнено, спробувати себе в новій ролі, набути навичок презентації. Доцільно періодично надавати учням можливість виступити експертом з теми, яка їх дійсно цікавить. Пізніше, коли клас звикне до цієї гри, можна давати дітям завдання підготувати урок на тему, про яку вчитель не знатиме заздалегідь.

Хід гри: Можливо, для цієї гри знадобиться аудіо- або відеотехніка. Учитель просить дітей пригадати, коли вони стали вчителями для своїх мам або тат. Розпитує, у чому вони, на їхню думку, розбираються краще за дорослих. Чи можуть розказати вчителю щось, про що знають більше? Педагог пояснює, що кожна людина в житті буває і вчителем, і учнем, він теж хоче інколи бути учнем. Наприклад, можна розпочати з музики. Адже напевно існують музичні твори та виконавці, про які учні знають набагато більше, ніж їх учитель. Педагог просить дітей підготуватися і провести короткий «урок» на тему творчості якогось виконавця, зокрема пісні, яка їм подобається. Можна принести у клас запис цієї пісні і прослухати її разом, обговорити її

текст. Під час виступу дитини вчитель сідає на її місце за партою і виступає в ролі учня. Після проведення такого уроку слід поставити запитання: «Чи сподобалось тобі бути вчителем? Чому? Чого ви б хотіли навчити вчителя? Чи вчите ви інколи інших дітей?».

Дій за інструкцією! (від 8 років)

Мета: формування навичок складання інструкцій, їх виконання, розуміння важливості інструкцій; розвиток оперативної пам'яті; створення позитивної атмосфери в класі.

Хід гри: Учитель звертається до учнів: «Чи бачили ви коли-небудь, як ваші батьки вивчають інструкцію до нової техніки? Чи одразу вони зрозуміли, що потрібно робити? Чи користувались ви колись самі інструкцією (наприклад, складаючи конструктор або проходячи рівні відеогри)?».

Учитель пропонує дітям уважно прослухати інструкцію, а потім виконати її (спочатку слід давати короткі інструкції на кілька дій, із часом їх треба збільшувати). Наприклад: «Олена, візьми олівець і підійди до мого столу. Напиши своє ім'я на цьому аркуші паперу. Візьми аркуш і віддай його Інні. Потім повернись на своє місце».

Також можна давати інструкцію для всього класу. Наприклад: «Увага! Зніміть взуття із правої ноги. Дістаньте з рюкзака зошит. Покладіть зошит собі на голову. Візьміть зошит у ліву руку і помахайте ним. Покладіть зошит на парту. Взуйтеся».

Варіанти цієї гри: один із учнів складає і оголошує інструкцію для класу; діти об'єднуються у групи по 4–5 осіб або в пари. Важливо домовитися про правила заздалегідь: інструкція має бути простою; усі дії доступні для виконавця і безпечні для оточуючих. Також різновидом цієї гри є малювання за інструкцією: коли діти сідають спинами одне до одного. Один учень малює простий малюнок і дає

такі інструкції партнеру, щоб у них вийшли однакові малюнки.

Обговорюючи гру, слід обговорити таке: чи легко запам'ятовувати довгу інструкцію, чи вдалося сформулювати прості й чіткі інструкції, що було цікавіше: давати інструкції чи виконувати їх.

Подобається – не подобається (від 8 років)

Мета: цю гру доцільно проводити на початку та наприкінці навчального року, що допоможе і учням, і вчителю з'ясувати важливі аспекти власного ставлення до освітнього процесу. Зберігаючи і порівнюючи малюнки, можна спостерігати за змінами, що відбулися.

Хід гри: Учитель роздає учням аркуші паперу А3 і кольорові олівці. Просить намалювати на них 4 великі кола й пронумерувати їх. Педагог звертається до учнів: «Заплющте очі, глибоко і повільно дихайте. Подумайте про навчальний рік, який розпочинається (завершується). Що ви відчуваєте? Які кольори і форми спадають на думку? Тепер розплющте очі та намалюйте в колі № 1 ці кольори, форми або лінії (2–3 хв). Тепер знову заплющте очі, подумайте, який урок вам сподобався найбільше... (повторіть попередню дію, але в колі № 2)». Потім пропонується подумати про урок, який найменше сподобався, і зобразити його в колі № 3. Щось найцікавіше, що відбулося поза межами школи, пропонується зобразити в колі № 4. Після цього надайте можливість бажаним продемонструвати і прокоментувати свої малюнки.

Запитання для обговорення: «Що у вас найкраще виходить робити під час уроку? Як подобається проводити перерви? У якій ситуації вчитися виходить найкраще?» тощо.

Окремі предмети надають можливостей для формування навичок конструктивного спілкування у межах специфіки

навчального матеріалу. Наведемо кілька прикладів і зазначимо, що вони не вичерпують усіх можливостей.

Формування навичок конструктивного спілкування на уроках математики

Засобами формування навичок конструктивного спілкування та групової роботи є варіативні формулювання навчальних дій (поясни, перевір, оціни, вибери, знайди закономірність, зроби висновок тощо), які спрямовують учнів на виконання різних видів діяльності, формуючи уміння діяти відповідно до поставленої мети.

Перевірка сформованості комунікативних навичок на уроках може будуватися на основі матеріалу, який вивчається, або шляхом відтворення школярами типових ситуацій спілкування і вирішення конкретних комунікативних завдань. Під час вивчення математики відбувається знайомство з математичною мовою, формуються мовленнєві навички: діти вчаться висловлювати судження з використанням математичних термінів і понять, формулювати запитання і відповіді під час виконання завдання, доводити правильність або неправильність виконаної дії, обґрунтовують етапи розв'язання задачі. Значну увагу під час формування навичок комунікації слід приділити роботі з текстом (наприклад, під час розв'язання арифметичної задачі). Саме через текст реалізуються завдання уроку в комплексі: комунікативні, освітні, виховні тощо. Весь матеріал уроку організовується навколо тексту, працює на нього. Текст є своєрідною одиницею навчання, одиницею змісту та одиницею контролю. Задля підвищення якості освіти потрібно формувати комунікативну компетентність.

Рекомендуються такі види завдань: склади завдання для партнера; напиши відгук на роботу товариша; групова робота зі складання кросворду; «відгадай, про що йдеться»;

діалогове слухання (формулювання запитань для зворотного зв'язку); підготуй розповідь про...; опиши усно; поясни.

Зразок конкретних завдань:

1. Придумай загадку, в якій використовуються слова «вище – нижче» («більше – менше», «коротше – довше» і т. п.) і загадай її сусіду. Послухай відповідь і спробуй відгадати його загадку.
2. Склади завдання для однокласника на тему: додавання і віднімання з переходом через десяток; ділення і множення числа 4... і т. п.
3. Працюючи в парах, розфарбуйте малюнок. Для цього потрібно обчислити вирази (...).
4. Об'єднайтеся в групи. Кожна група отримує схему арифметичної задачі. Потрібно скласти умову за цією схемою і запропонувати кілька способів розв'язання задачі. Учасники групи повинні обрати організатора, спікера і того, хто буде вести запис. Треба спільно скласти умову та розв'язати задачу. Спікер повинен представити результати роботи групи: прочитати умову і пояснити спосіб розв'язання задачі.
5. **Гра «Хто більше?»**. Учні об'єднуються в пари й отримують по два набори перемішаних карток із числами від 1 до 10. Усі картки кладуться «сорочкою» догори на стіл. Гравці по черзі беруть по одній картці та перевертають її. Той, у кого найбільше число, забирає обидві картки собі. Якщо у гравців випадають однакові числа, вони тягнуть ще по одній картці.
Більш складний варіант гри: На картках пишуться не числа, а математичні вирази. Учні повинні їх обчислити. Картки забирає той, у кого відповідь буде більша, ніж у сусіда.

6. **Гра «Математичні слова».** Учні об'єднуються в пари або міні-групи. Учитель дає завдання скласти математичні слова із 4 букв (наприклад, слово «нуль»); слова, у складі яких є буква «п»; слова, які починаються на певну букву тощо. Після завершення відведеного часу групи зачитують результат.
7. **Проектне завдання «Математика навколо нас».** Учні об'єднуються у групи, і кожна група отримує завдання зробити плакат (або альбом) з фото, малюнками, кресленнями об'єктів навколишнього світу за окремою ознакою. Такою ознакою може бути геометрична форма, колір, розмір, наявність геометричного орнаменту тощо.
8. Клас ділиться на групи або пари. Кожна група отримує картки з нерівностями, які замість однієї із цифр містять * (наприклад: $*4 > 76$), і завдання поставити замість позначки такі цифри, щоб нерівності стали правильними. Слід добирати нерівності таким чином, щоб у деяких з них був правильний тільки один варіант відповіді, а в інших — кілька варіантів. Тоді можна попросити учнів знайти всі можливі варіанти. Обговорюючи результати, учитель допомагає знайти пропущені правильні варіанти та сформулювати закономірність.
9. Група або пара учнів отримує завдання скласти за виразом (наприклад, $30 + 7 + 4$) умову задачі. Після цього групи обмінюються задачами і розв'язують їх. Тоді здійснюють взаємоперевірку.
10. Група учнів придумує і розв'язує задачу (кількість дій задається вчителем). Отримана відповідь записується. Після цього групи обмінюються тільки відповідями й отримують завдання сформулювати свою задачу з такою самою відповіддю. Тоді проводиться взаємоперевірка.
11. Завдання: скласти три правильні числові нерівності (варіант: рівності) та три нерівності з помилкою; запи-

сати їх у довільному порядку; обмінятися записами із сусідом. Знайдіть, які нерівності правильні, а які — помилкові.

12. Завдання: придумати і сформулювати задачу, в якій є дія додавання і віднімання (у запитанні використовується словосполучення «у скільки разів», потрібно знайти ділене тощо). Слід обмінятися задачами із сусідом, розв'язати задачі й перевірити один одного.
13. Клас ділиться на 2 (або 3, залежно від кількості дітей у класі) групи. У кожного учасника групи є табличка із цифрою, у групі мають бути представлені всі цифри від 0 до 9. Учитель зачитує числові вирази (це можуть бути вирази на віднімання – додавання і на множення – ділення). Команда швидко їх обчислює, учні, у яких картки із цифрами, що містяться у відповіді до виразу, підводяться з місця.

Формування навичок конструктивного спілкування на уроках української мови

Уроки мови надають безліч можливостей для формування навичок конструктивного спілкування практично на кожному уроці: від практикування слів ввічливості до навчання знаходити вихід із конфліктних ситуацій. Цей навчальний предмет забезпечує формування пізнавальних, комунікативних та регулятивних дій.

Після виконання завдань учителю слід запропонувати виконати взаємоперевірку і провести групову рефлексію.

Зразок конкретних завдань

1. Групі надається набір карток з різними словами і пропонується скласти із них якомога більше різних речень.
2. Група отримує завдання скласти вірш, який містить стільки рядків, скільки учасників у групі. Причому кожен із учасників має скласти один рядок.

- Як варіант може бути складання вірша (чи тексту) на задану тему із використанням певних слів тощо.
3. Клас ділиться на групи і кожна отримує певне правило. За відведений час група повинна знайти якомога більше прикладів, які ілюструють це правило.
 4. Група учнів (або пара) повинна дібрати якомога більше синонімів до заданих слів. Як варіант — дібрати антоніми до слів.
 5. За виділений час група (пара) має утворити якомога більше однокореневих слів до заданого кореня. Варіант: слова із заданими префіксами, суфіксами.
 6. Робота в парах: кожна пара отримує по дві картки зі словами, які ілюструють правило, що вивчається. Один з учнів диктує слова, інший записує. Потім школярі міняються ролями. Наприкінці проводиться взаємоперевірка.
 7. Група добирає слова (або речення) до заданої схеми.
 8. Кожен учень добирає і записує до обраного правила три правильно написаних слова (речення) і три з помилкою у довільному порядку. Сусіди міняються написаним і намагаються знайти і виправити помилки.
 9. Група (пара) заповнює опорну схему з визначення частини мови до заданого слова і представляє результати класу.

Формування навичок конструктивного спілкування на уроках «Я досліджую світ»

Бажано обирати завдання, що відповідають таким вимогам: наявність проблеми, аналітичний або творчий характер; певний ступінь труднощів виконання; можливість використання наявного в дітей досвіду взаємодії із природою та навколишнім світом.

Зразок конкретних завдань:

1. Учні об'єднуються в пари та отримують завдання заповнити схему, яка описує сьогоднішню погоду.
2. Клас ділиться на групи. Кожна група отримує завдання описати та представити особливості життя людини у різних кліматичних умовах.
3. Пара отримує завдання заповнити схему (зробити опис) лісу (степу, джунглів, міста, узбережжя тощо). Після чого слід провести порівняльний аналіз із завданням пари, яка описувала інший об'єкт: знайти спільне і відмінне.
4. Аналогічно можна зробити опис та порівняння тварин або рослин із різних кліматичних зон.
5. Клас ділиться на групи, і кожна отримує завдання розробити правила, які допоможуть покращити екологію заданого географічного об'єкта (рідного населеного пункту, лісу, річки тощо).
6. Групи отримують завдання створити плакат на задану тему, наприклад: збереження лісу, економного споживання електрики, правил поведінки під час пікніку та ін. Потім відбувається презентація плаката в класі.
7. Клас ділиться на три групи: ботаніків, зоологів та екологів. Після цього кожна група отримує окреме завдання (план діяльності). «Ботаніки» складають розповідь, створюють плакат, лепбук про рослини та їхнє пристосування до заданої місцевості. «Зоологи» аналогічно готують розповідь про тварин цієї місцевості, а «екологи» — про екологічні проблеми.
8. Створення лепбуків за заданою тематикою групами або парами.
9. Клас ділиться на групи, і кожна група готує «інтерв'ю» із конкретною твариною. Один із учасників групи виконує роль тварини, а решта — роль журналістів, які ставлять їй запитання. Завдання групи — підготувати і розіграти інтерв'ю, яке зможе розкрити особливості життєдіяльності певної тварини.

Ігрові завдання для парної та групової роботи з текстом, що їх можна використовувати на уроках літературного читання, на уроках з курсу «Я досліджую світ»

- 1. Опорні сигнали.** Дітям пропонується уважно прочитати короткий текст і законспектувати його за допомогою символів і малюнків (за можливості уникаючи слів). Сусіди обмінюються конспектами і переказують одне одному текст.
- 2. За ролями.** Клас ділиться на невеликі групи. Кожна група отримує заздалегідь підготовлений текст і читає його. Після чого розподіляє між учасниками ролі: автор, один чи кілька головних героїв (героями можуть бути і неживі предмети) та критик. Після розподілу критик зазначає недоліки, те, що йому не сподобалось в тексті, а автор захищає свою позицію. Головні герої можуть обрати ту сторону, яка їм ближче.
- 3. Запитання і відповіді.** Клас ділиться на дві команди, які отримують однаковий текст. Після прочитання одна з команд намагається придумати до тексту цікаві, глибокі чи смішні запитання, а інша — дати вичерпні відповіді, аргументуючи їх.
- 4. Пантоміма.** Учитель заздалегідь готує текст, в якому є кілька героїв (у т. ч. предметів). Клас ділиться на групи й уважно читає текст. Після чого одна з команд готує пантоміму, яка зображує героїв тексту, а інша намагається їх відгадати. Потім групи міняються ролями. Варіант: спробувати відобразити без слів події або явища, які описані в тексті.
- 5. Іменники.** Кожна група отримує текст, заздалегідь підготовлений педагогом. Діти повинні уважно прочитати його і спробувати вибрати іменники, які найбільш повно відображають зміст та ідею тексту. Після чого група записує «переказ» тексту тільки іменниками. Кожна

група представляє свої результати, а інші учні намагаються відгадати, про що йшлося в тексті. Аналогічно можна провести гру і для дієслів. Можна поділити великий текст на частини, кожна група працює над своєю частиною, наприкінці клас «збирає» загальну картину.

6. **Знайди помилку.** Учитель заздалегідь готує два варіанти навчального тексту: правильний і з помилковими твердженнями. Спочатку групі пропонується ознайомитися з правильною версією, а потім знайти всі помилки у неправильній. Виконувати завдання краще письмово.
7. **Моментальне фото.** Групі пропонується для ознайомлення навчальний текст (час виконання залежить від складності тексту і рівня підготовки та віку школярів). Після завершення відведеного часу вчитель забирає текст. Група повинна згадати та відновити текст по пам'яті максимально точно. Як варіант: замість тексту можна використовувати малюнок або схему (наприклад, будова певної системи органів тіла людини). Текст повертається групі для самоперевірки.
8. **Цікаві запитання.** Діти об'єднуються у групи, і кожна отримує статус експертів певного профілю. Після вивчення навчального тексту (або теми) група готує цікаві і смішні запитання з огляду на отриманий статус. А інші групи намагаються на них відповісти. Наприклад, вивчаючи водойми та їхніх мешканців, клас можна поділити на: риболовів, любителів пікніків, екологів, художників-пейзажистів тощо.
9. **Мініатюра.** Клас ділиться на групи по 3–4 учня. Усі отримують однаковий навчальний текст. Після ознайомлення з ним кожна група має підготувати мініатюру, яка зображує одного із героїв тексту (подію, явище). Це може бути сценка, пісня, танець, пантоміма. Інші групи намагаються відгадати, кого або що зобразила група.
10. **Варта.** Усім дітям пропонується уважно прочитати навчальний текст (або підготувати навчальну тему). Серед

учнів обирають кількох дітей, які виконуватимуть роль невідкупних охоронців. Решта дітей виконує роль казкових героїв, які намагаються потрапити в замок. Варта пропускає лише тих, хто відповідає на їхні каверзні запитання за текстом (темою, що вивчається). Вартові намагаються вигадати складні запитання, а решта по черзі відповідає на них. У спірних ситуаціях учитель бере на себе роль командира з правом вирішального голосу.

11. **Пошта.** Після вивчення навчального тексту (або теми) вчитель роздає учням аркуші паперу. Кожен з учнів пише на своєму аркуші запитання до тексту (теми) і складає його так, щоб запитання не було видно. Запитання може бути як серйозним, глибоким, так і жартильвим. Після чого усі аркуші збираються у «поштову скриньку» і перемішуються. Листоноша, не дивлячись, роздає усім учням по одному аркушу. Діти по черзі зачитують запитання і намагаються на них відповісти. Після завершення можна вибрати найкраще запитання і найкращу відповідь.
12. **Словесне фехтування.** Клас після вивчення навчального тексту (або теми) ділиться на пари. Учитель зазначає проблему і висловлює суперечливе твердження на тему тексту. Учасник пари зліва повинен висунути аргумент, який підтверджує це твердження (або запропонувати вирішення проблеми). Учасник справа повинен спробувати висунути контраргументи. Можливо, що учасники пари дійдуть згоди щодо заданої ситуації. Після закінчення виділеного часу учасники міняються ролями, а вчитель ставить нову проблему. Кожен учень повинен спробувати себе у двох ролях.
13. **Доповідь.** Кожен учень уважно знайомиться з навчальним текстом і робить шпаргалку або схему за його змістом. Сусіди міняються шпаргалками і намагаються зробити доповідь за ними. Як варіант: шпаргалки мож-

на робити не за текстом, а за розділом теми, яку вивчали; також клас можна поділити на групи, і кожна працюватиме над шпаргалкою для своєї частини теми, а потім групи обмінюються ними.

14. **Частини тексту.** Після вивчення навчального тексту клас ділиться на три групи: вступ, основна думка, висновок. Можна також утворити групу доповнення. Після поділу кожна група переказує (презентує) свою частину тексту за порядком. Якщо була утворена група доповнення, вона має право виступити після кожної із груп і доповнити її розповідь.
15. **Емоції.** Клас ділиться на групи, кожна з яких представляє одну емоцію. Після вивчення навчального тексту (або теми) кожна група отримує завдання зачитати (або розповісти, розіграти) свою частину відповідно до заданої емоції (радісно, здивовано, сумно, зі злістю тощо). Варіант: групи, що представляють різні емоції, відтворюють одну й ту саму інформацію.
16. **Жестикуляція.** Клас ділиться на групи (або пари), і кожна отримує свою частину навчального тексту або матеріалу. Після його вивчення команда обирає доповідача. Його завдання — розповісти навчальний матеріал, а інші учасники команди повинні його підтримати, ожививши текст жестикуляцією та пантомімою.
17. **Прес-конференція.** Клас ділиться на дві групи: експертів та журналістів. Після опрацювання навчального матеріалу (тексту) експерти влаштовують прес-конференцію, під час якої розповідають про засвоєне як про сенсацію. Журналісти ставлять запитання, намагаючись дізнатися всі подробиці.

Педагог повинен організувати освітній процес таким чином, щоб уникнути формування в дітей комплексів, непевненості в собі. У класі не має бути поділу на «хороших і поганих», «розумних і нерозумних». Кожен учень повинен відчувати, що вчитель вірить у нього. Ситуація успіху

(«Я можу!») формує в дитини віру у власні сили, вчить долати труднощі, допомагає усвідомлювати власне просування вперед.

Для того щоб допомогти молодшим школярам відчувати власну інтелектуальну спроможність, учитель може:

- ▶ навчити дітей вважати помилки нормальним явищем, довівши цінність помилок як методу спроб і набування досвіду; мінімізувати їхні наслідки;
- ▶ формувати віру в успіх, підкреслюючи найменші успіхи; демонструючи віру у своїх учнів; визнаючи складність завдань;
- ▶ концентрувати увагу школярів на успіхах, проводити аналіз минулого успіху; заохочувати його повторення та закріплення.

Для створення позитивної психологічної атмосфери на уроках, комфортних умов взаємодії, формування конструктивних навичок спілкування вчителю необхідно: не підкреслювати успіхи одних учнів та невдачі інших; не протиставляти «сильних» школярів «слабким»; не критикувати дитину в присутності всього колективу, а частіше розмовляти наодинці; помічати навіть невеликі успіхи, але хвалити доречно, без перебільшень; сприймати серйозно все, що відбувається з дітьми; формувати їхнє розуміння того, що успішність у засвоєнні навчального матеріалу є лише однією із багатьох якостей особистості.

3. ФОРМУВАННЯ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ ШКОЛЯРІВ У МІКРО- І МАКРОПРОСТОРІ

3.1. Формування конструктивного спілкування школярів між собою

Молодший шкільний вік психологи вважають оптимальним періодом для активного формування соціальної поведінки, набування навичок спілкування з ровесниками різної статі, розвитку комунікативних здібностей, здатності орієнтуватися в соціальних ситуаціях. Тому актуальним у цей період є формування у молодших школярів конструктивного спілкування, у процесі якого необхідно враховувати психологічні особливості дітей цього віку.

З приходом до школи у житті дітей відбувається багато кардинальних змін. Вони вступають у новий соціальний простір. У них з'являються нові обов'язки, пов'язані з навчанням. Відбуваються зміни в розвитку рефлексивних здібностей — мотив «треба» починає переважати над мотивом «хочу».

Школа висуває нові вимоги до мовлення дитини. Під час відповіді на уроці воно має бути конкретним, стислим, чітким, виразним і грамотно побудованим. Під час спілкування необхідно дотримуватись етичних норм, вживати прийняті формули мовленнєвого етикету (форми звертання, слова ввічливості). Дитина мусить дбати про своє мовлення і правильно його організувати, щоб налагодити стосунки з учителями, ровесниками, іншими учасниками навчального процесу.

З перших днів перебування у школі дитина включається до процесу міжособистісної взаємодії з однокласниками і вчителем. Протягом молодшого шкільного віку ця взаємодія має певну динаміку і закономірність розвитку.

У період адаптації до школи спілкування з однокласниками, як правило, відступає у першокласників на другий план. Занадто багато нових вражень. Контакт між собою діти здійснюють за допомогою педагога. Трохи пізніше молодший школяр починає активно опановувати навички спілкування. У цей період відбувається інтенсивне встановлення дружніх контактів. Набування навичок соціальної взаємодії з групою однолітків і вміння заводити друзів є одним з важливих завдань розвитку на цьому віковому етапі.

Якщо дитина до 9–10-річного віку встановлює дружні відносини з ким-небудь з однокласників, це означає, що вона вміє налагодити тісний соціальний контакт з ровесником, підтримувати стосунки тривалий час. Це означає також, що спілкування з тією дитиною теж комусь важливе і цікаве. Для дітей 5–7 років друзі — перш за все, ті діти, з якими вони грають, кого бачать частіше інших. Вибір визначається найчастіше місцем проживання. У цьому віці діти більше уваги звертають на поведінку, ніж на якості особистості. Дружні зв'язки неміцні і недовговічні, вони легко виникають і досить швидко втрачаються. Між 8 і 11 роками діти вважають друзями тих, хто допомагає їм, відгукується на їхні прохання і розділяє їхні інтереси. Для виникнення взаємної симпатії і дружби стають важливими такі якості особистості, як доброта й уважність, самостійність, впевненість у собі, чесність. Поступово, у міру освоєння дитиною шкільної дійсності, у дитини складається система особистих відносин у класі.

Дітей, які мають труднощі в спілкуванні з однолітками, часто вирізняють такі якості, як задирливість, запальність, примхливість, грубість, замкнутість, зазнайство, жадіб-

ність, неохайність. Першокласники оцінюють своїх однолітків насамперед за тими якостями, що їх легко розпізнати зовні, а також за тими, на які найчастіше звертає увагу вчитель.

До кінця молодшого шкільного віку критерії прийнятності дещо змінюються. У цьому віці для дітей стають більш важливими певні особистісні якості, як-от: самостійність, упевненість у собі, чесність. З віком у дітей набуває більшої значущості й усвідомлення свого положення в групі однолітків.

Молодшим школярам зазвичай досить складно організувати свою мовленнєву поведінку, і це негативно впливає на спілкування з оточуючими. Причина полягає в тому, що в дітей цього віку недостатньо сформовані соціально-комунікативні навички, структурні компоненти спілкування.

Аналізуючи мовлення дітей, які починають навчання у школі, слід зазначити, що воно, як правило, безпосереднє, стисле, мимовільне, діалогічне. Йому притаманне повторення однакових фраз, використання окремих слів — назв предметів замість формулювання речень. Спілкування школярів цього віку характеризується великою кількістю рухів та жестів. Діти далеко не завжди можуть висловлювати свої думки, почуття, передавати словами те, що відчують. Вони ще не вміють лаконічно, точно будувати розповідь. Часто перескакують з однієї теми на іншу. У процесі спілкування не надають належного значення емоційності. Школярі цього віку ще не володіють навичками самоконтролю.

Особливість сучасних учнів молодшого шкільного віку полягає також у тому, що вони є дітьми інформаційної ери. Як свідчать дослідження вітчизняних психологів (Л. Кондратенко, Л. Манілової), раннє залучання дітей до діяльності в електронному інформаційному просторі породжує певні навчальні проблеми.

Зокрема:

▶ зменшення обсягу слухової пам'яті (сучасним дітям важко вчити напам'ять вірші, відтворювати сприйняту на слух чи прочитану інформацію);

▶ уповільнення розвитку децентрації (дітям електронної доби властиве зосередження уваги на собі, задоволення лише власних бажань, дратівливість і агресивна реакція на все, що відволікає їх від комп'ютера, нездатність будувати дружні стосунки з іншими людьми, прагнення вирішувати всі непорозуміння з позиції сили);

▶ погіршення уваги (таким дітям дуже важко сконцентрувати увагу на деталях — елементах розповіді, загадках тощо);

▶ «кліпове мислення» (таким дітям складно послідовно будувати текст — пов'язувати між собою його частини);

▶ погіршення аналітико-синтетичного мислення (нездатність аналізувати й осмислювати інформацію);

▶ неспроможність сприймати великі за обсягом тексти (діти звикають до коротких повідомлень, і їм важко зосередитись на великому обсязі тексту);

▶ багатозадачність (схильність до поєднання кількох видів діяльності, нездатність зосередитись на чомусь одному, потреба хоча б в якомусь супроводі основного виду діяльності, наприклад: слухання музики під час читання книжки);

▶ покращена здатність оперувати об'єктами у двовимірному просторі та погіршення — у тривимірному;

▶ заміна розв'язання задачі перебором варіантів відповіді, потреба в наочній схематизації навчальних дій.

Поява новітніх інформаційних технологій докорінно змінила ставлення школярів до навчання. Легкий доступ до різного виду інформації породжує уявлення про легкість здобування знань. Учні звикли не витратити зусиль на засвоєння знань, оскільки відповіді на всі запитання досить

просто знайти, правильно поставивши запитання пошуковій системі, діти сприймають навчання як обтяжливу і непотрібну роботу. До того ж постійне перебування у віртуальному просторі сприяє прискореному формуванню здібностей, необхідних для існування у штучно створеному світі та затримує розвиток здібностей, потрібних у реальному світі.

Тому завдання школи — навчити дітей виконувати подвійні завдання, використовувати нові здібності та розвивати традиційні.

Уже в молодшому шкільному віці необхідно привчати дітей керувати своїми психологічними процесами. Зокрема, підпорядковувати власне «хочу» вимогам учителя і навчального процесу, формувати довільність як нову психологічну якість. Ця якість для дітей молодшого шкільного віку є основою успішного навчання взагалі й формування комунікативних здібностей зокрема.

У результаті опрацювання психолого-педагогічних джерел, у яких висвітлено психолінгвістичний аспект навчання учнів початкової школи (дослідження Б. Волкова, В. Крутецького, Г. Люблінської), було встановлено, що за розвитком психологічних процесів молодший шкільний вік поділяється на два періоди: 6–7 років (1–2 класи) і 8–10 років (3–4 класи).

3.2. Вплив психологічного розвитку на формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування

Як відомо, ефективність формування конструктивного спілкування значною мірою залежить від урахування психологічного розвитку і розумових здібностей учнів кожного вікового періоду. Слід брати до уваги, що в дітей 1–2 класів сприйняття переважно мимовільне, фрагментарне. Їм властива слабка диференціація сприймання — вони не помічають суті за деталями, називають другорядні ознаки замість

головних, часто змішують схожі, близькі, але не тотожні предмети та їхні властивості. Важливим для нашого дослідження є те, що сприйняття дітей цього віку характеризується яскравістю, гостротою та готовністю до отримання нових вражень.

У процесі формування складників комунікативної компетентності треба враховувати, що в учнів 1–2 класів переважає наочно-образна форма пам'яті. Вони швидше запам'ятовують конкретні відомості, події, предмети, факти, ніж словесний матеріал. У їхній пам'яті краще зберігається те, що задіяне в процесі активної навчальної діяльності, із чим пов'язані їхні інтереси і потреби.

Не менш важливим є врахування специфічних властивостей уваги дітей 6–7-річного віку, яка тісно пов'язана з емоціями, почуттями, інтересами дітей. Її основними особливостями є слабкість довільної та високий рівень мимовільної. Учні 1–2 класів не можуть зосереджуватись на нецікавому, незрозумілому для них, легко відволікаються, швидко стомлюються. Головним чинником підтримки їхньої уваги є інтерес, який можна забезпечити яскравою наочністю, ігровими прийомами, посильними нестандартними завданнями, цікавими доступними текстами різних типів, стилів і жанрів, інтерактивними формами організації навчальної діяльності.

Однак упродовж усього періоду молодшого шкільного віку в розвитку пізнавальних процесів учнів відбуваються якісні зміни, які необхідно враховувати під час формування комунікативних умінь.

Зокрема, у 3–4 класах, тобто під час другого вікового мікроперіоду, сприйняття молодших школярів з переважно мимовільного, фрагментарного, слабо диференційованого поступово стає більш керованим, цілеспрямованим. Учні навчаються порівнювати схожі об'єкти, виділяти їх головні, істотні ознаки. Відповідно до зазначених особливостей розвитку сприйняття учнів 3–4 класів набагато краще, у по-

рівнянні з 1–2, вони усвідомлюють фактичний матеріал текстів, можуть виділити найсуттєвіші особливості об'єктів, порівняти, зіставити їх.

Домінування мимовільної уваги учнів, спрямованої на нові, яскраві, несподівані об'єкти, зменшується у 3–4 класах на користь довільної уваги за умови створення такої атмосфери для цілеспрямованої діяльності, за якої школярі привчаються керуватися самостійно поставленою метою. Розвиток довільної уваги проходить шлях від керування цілями, поставленими перед дітьми дорослими, до реалізації самостійно сформульованих цілей, від постійного контролю з боку вчителя до самоконтролю.

Важливим фактором впливу на увагу є інтерес. Тому з метою його пробудження і підтримання доцільно застосовувати яскраву наочність, дидактичні ігри й ігрові прийоми, нестандартні завдання, моделювання різних навчальних і життєвих ситуацій; використовувати змістовні й доступні тексти, проблемні запитання, різні форми організації навчальної діяльності, інтерактивні методи навчання.

Як свідчать дослідження психологів, уява молодших школярів здебільшого емоційна й мимовільна; її предметом є те, що хвилює дитину. Однак, поступово розвиваючись, у 3–4 класах вона стає реалістичнішою, більш керованою, її образи виникають у зв'язку із завданнями навчальної діяльності учнів. Інтенсивно формується в цей період і творча уява: на основі власного життєвого досвіду в дітей з'являються нові образи; дитяча уява переходить на вищий щабель — від простого довільного комбінування до логічно обґрунтованої побудови нових образів; зростає швидкість утворення образів, а також вимогливість дітей до власних витворів.

Пам'ять у молодшому шкільному віці розвивається передусім у напрямку посилення її довільності; зростає можливість свідомого керування нею та збільшується обсяг смислової, словесно-логічної пам'яті. Змінюється співвід-

ношення мимовільного і довільного запам'ятовування на користь зростання ролі останнього. Учні 3–4 класів вже можуть виділяти у зрозумілому для них матеріалі головні думки, пов'язувати їх між собою і завдяки цьому успішно запам'ятовувати; у них розвивається також здатність до довільного відтворення матеріалу. Однак розвиток довільної пам'яті не означає ослаблення мимовільної; мимовільна пам'ять школярів цього вікового періоду характеризується новими якісними особливостями, що зумовлюються новим змістом та формами діяльності. Під впливом навчання у молодших школярів формується логічна пам'ять, внаслідок чого суттєво змінюється співвідношення образної та словесно-логічної пам'яті. Важливою умовою ефективності цього процесу є педагогічне керівництво, спрямоване на забезпечення розуміння (аналіз, порівняння, зіставлення, групування тощо) учнями навчального матеріалу, а вже потім — засвоєння його. Зростає продуктивність, міцність і точність запам'ятовування навчального матеріалу, підвищується точність упізнавання об'єктів, причому спостерігаються якісні зміни в цьому процесі. Наприклад, першокласники, упізнаючи об'єкти, більше спираються на їхні родові, загальні ознаки, а учні третього класу більшою мірою зорієнтовані на аналіз, виділення в об'єктах специфічних видових та індивідуальних ознак.

Суттєві зміни простежуються в розвитку мислення учнів 3–4 класів: здійснюється перехід від наочно-образного, конкретного мислення до понятійного, науково-теоретичного. Під впливом навчання мислення школярів розвивається: співвідношення образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів змінюється на користь зростання ролі останніх.

Завдяки мисленню школярі вчаться визначати відомі їм поняття, виділяючи загальні та істотні ознаки об'єктів, вирішувати дедалі складніші пізнавальні й практичні завдання, виконуючи потрібні для цього дії та операції

й виражаючи результати в судженнях, поняттях, міркуваннях і висновках.

Аналіз у мисленнєвій діяльності учнів має переважно практично-дієвий і образно-мовний характер. Від елементарного аналізу, коли до уваги береться лише якась частина предмета, діти поступово переходять до комплексного, прагнучи розглянути всі частини предмета пізнання.

Аналіз пов'язується із синтезом, хоча для молодших школярів перший є доступнішим розумовим процесом: їм легше виділяти частини в цілому, ніж об'єднувати в ціле окремі поняття (А. Валлон, І. Ломпшер). Засвоєння молодшими школярами уміння порівнювати підносить їхню аналітико-синтетичну діяльність на вищий рівень. Аналіз поступово переходить в абстрагування, яке стає важливим компонентом розумової діяльності учнів, необхідним для узагальнення і формулювання понять.

З віком зростає кількість індивідуальних висновків, змістовність та істинність яких залежить від накопиченого дітьми досвіду (М. Н. Шардаков). Водночас формуються і дедуктивні здібності, які ґрунтуються спочатку на конкретних узагальненнях, основою яких є чуттєві спостереження, а згодом — і на абстрактних судженнях, підкріплених конкретною ситуацією (С. Л. Рубінштейн). Індуктивними висновками молодші школярі оволодівають швидше.

Отже, в учнів 3–4 класів спостерігаються суттєві індивідуальні особливості розумової діяльності, виражені в рівнях розвитку операцій аналізу і синтезу, абстрагування й узагальнення, у співвідношеннях конкретно-образних і абстрактно-словесних компонентів, гнучкості мислення.

З розвитком логічної і комунікативної функцій мовлення, з вироблянням його довільності і рефлексії формується уміння логічно і зв'язно будувати власні висловлення. Паралельно з розповідним та описовим типами мовлення з'являється розмірковування з висловлюванням і доведенням власної думки.

3.3. Інтерактивні форми навчання у процесі формування конструктивного спілкування школярів

Одним із пріоритетних завдань компетентісно орієнтованого навчання в сучасній загальноосвітній школі є створення необхідних умов для особистісного розвитку, формування активної позиції кожної дитини. Науковцями і практиками визнано, що набування знань, певних компетентностей, формування умінь і навичок, розвиток особистісних якостей відбувається найбільш ефективно, якщо в освітньому процесі використовуються інтерактивні форми і методи навчання. Адже їх використання є важливим засобом активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів та відповідно — формування конструктивного спілкування школярів.

Інтерактивне навчання передбачає таку організацію діяльності, за якої практично всі учні задіяні у процесі пізнання, розуміння і рефлексують з приводу того, що вони знають, уміють і думають. До інтерактивних належать форми і методи навчання, які спонукають дітей до активної мисленнєвої і практичної діяльності у процесі опанування навчального матеріалу. У процесі навчання учні і вчитель перебувають у режимі бесіди, діалогу між собою. Відбувається співпраця, взаємодія всіх учасників навчального процесу: учитель – учень, учень – учень, учень – учні. Учитель і учень є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. Інтерактивні форми і методи орієнтовані також на широку взаємодію учнів не тільки з учителем, а й один з одним, на домінування активності учнів у процесі навчання. Роль учителя на інтерактивних заняттях зводиться до скеровування діяльності учнів на досягнення цілей заняття. Отже, інтерактивна взаємодія виключає домінування одного учасника процесу навчання над іншим, однієї думки над іншою.

Під час такої організації освітнього процесу учні навчаються бути демократичними, вільно спілкуватися з іншими людьми, критично мислити, ухвалювати обґрунтовані рішення.

Науковцями і практиками доведено, що інтерактивне навчання є ефективним засобом стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності. Воно сприяє розвитку критичного мислення, зростанню впевненості у власних силах, розвитку самостійності, креативності, формуванню організаторських і комунікативних здібностей, відповідних життєвих компетентностей, зростанню успішності.

Методологічною основою інтерактивного навчання є діяльнісний, особистісно орієнтований, компетентнісний підходи.

Діяльнісний підхід передбачає засвоєння учнями знань і вмінь у процесі виконання відповідних активних дій з навчальним матеріалом, а не пасивне спостереження чи прослуховування. Головна теза діяльнісного підходу щодо розвитку особистості полягає в тому, що людина виявляє свої властивості лише в процесі власної діяльності.

Особистісно орієнтований підхід передбачає переорієнтацію освітнього процесу на розвиток здібностей і талантів кожної дитини, формування її особистісних характеристик. В основі особистісно орієнтованого навчання лежить гуманізація і дитиноцентризм. Мета особистісно орієнтованої освіти полягає не у формуванні особистості із заздалегідь визначеними властивостями, а у створенні сприятливих умов для виявлення і розвитку потенціалу кожного школяра.

Компетентнісний підхід визначає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових життєвих компетентностей особистості, підсилює практичну зорієнтованість освіти, акцентує увагу на результатах навчання.

Інтерактивне навчання ґрунтується на принципах активності, відкритого зворотного зв'язку, експериментування, довіри, рівності позицій.

Принцип активності передбачає, що для досягнення поставлених цілей кожен учень має брати активну участь у процесі засвоєння навчального матеріалу та активно взаємодіяти з іншими учасниками навчального процесу.

Принцип відкритого зворотного зв'язку реалізується через забезпечення можливості учасникам групи висловлювати свої думки, ідеї чи заперечення щодо поставлених завдань. Завдяки активному використанню зворотного зв'язку учні дізнаються, як інші учасники навчального процесу сприймають їхню манеру спілкування, стиль мислення, особливості поведінки.

Принцип експериментування передбачає забезпечення активного пошуку учнями нових ідей і шляхів вирішення поставлених завдань. Важливість цього принципу полягає в тому, що в процесі його реалізації учні отримують зразок стратегії поведінки в реальному житті і поштовх до розвитку творчості й ініціативи особистості.

Принцип довіри спрямований на організацію групового простору в ході проведення занять, який передбачає розташування учня й учителя в колі (обличчям один до одного). Таким чином змінюється стереотипна установка на те, як мають проходити й організовуватись заняття і яка роль у них відводиться вчителю.

Принцип рівності позицій виявляється в тому, що педагог не нав'язує учням своєї думки, а діє разом та нарівні з ними. Водночас кожен учень має можливість побувати в ролі лідера, організатора.

Інтерактивне навчання передбачає:

▶ створення умов, за яких учень має можливість відчувати успішність своїх дій, відкрито і вільно спілкуватися з однокласниками;

▶ засвоєння знань не в готовому вигляді, а забезпечення можливостей для дослідницької діяльності, пошуку і відкриття нового;

- ▶ залучення учнів до активної пізнавальної діяльності;
- ▶ організацію процесу активного засвоєння знань і вмінь з використанням інтерактивних прийомів;
- ▶ здійснення навчання у процесі практичних дій, спрямованих на вирішення життєвих проблем;
- ▶ формування самостійності та розвиток індивідуальності;
- ▶ спонукання учнів до висловлювання власної думки, самостійного вирішення проблеми, рефлексії;
- ▶ залучення дітей до конструювання нового;
- ▶ формування в учнів критичного та аналітичного мислення.

Інтерактивні методи навчання сприяють підвищенню пізнавальної мотивації, формують навички успішного спілкування (уміння слухати і чути одне одного, будувати діалог, ставити запитання), розвивають навички самостійної навчальної діяльності (визначення головних і проміжних цілей, уміння передбачати наслідки свого вибору, його об'єктивна оцінка), виховують лідерські якості, уміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за спільну і власну діяльність після досягнення результату.

Застосування інтерактивних технологій формує в учнів уміння:

- ▶ аналізувати навчальну інформацію, творчо підходити до її засвоєння, що забезпечує усвідомленість знань;
- ▶ формувати власну думку, правильно її висловлювати, доводити власну позицію, аргументувати її в дискусії;
- ▶ слухати іншу людину, поважати альтернативну думку;
- ▶ орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях, знаходити правильні рішення;
- ▶ будувати конструктивні взаємини в групі; уміти уникати конфліктів, вирішувати їх, шукати компроміси; прагнути діалогу та консенсусу;
- ▶ виконувати творчі роботи, проекти.

Найвідоміші форми інтерактивного навчання, що використовуються в початковій школі: рольові ігри, проекти, змагання, конкурси тощо. Також широко застосовуються прийоми інтерактивного навчання в традиційних формах навчальної діяльності, як-от: робота в парах, малих групах, мозковий штурм, мікрофон, незакінчене речення та ін.

Застосування інтерактивних прийомів у початковій школі потребує особливої підготовки вчителя. Насамперед, педагог має знати сутність кожного інтерактивного прийому, умови його застосування, уміти обирати найдоцільніший прийом для досягнення конкретної цілі та правильно його організувати.

Наведемо приклади деяких інтерактивних прийомів і методи їх використання:

«Мікрофон». Цей прийом дає можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію.

Для його організації необхідно: поставити запитання всьому класу; узяти якийсь предмет (ручку, олівець), що служитиме умовним мікрофоном, у який учні, передаючи його один одному, по черзі будуть висловлювати свої думки. Говорити має право тільки той, у кого мікрофон; ніхто не має права перебивати того, хто говорить; відповіді учнів мають бути чіткі й лаконічні; ніхто не коментує висловлені думки.

Доцільно використовувати прийом «Мікрофон» під час актуалізації опорних знань, перевірки домашнього завдання, підсумку уроку, рефлексії.

Наприклад, у 3-му класі на уроці української мови під час актуалізації знань про речення учні по черзі називають в умовний мікрофон ознаки речень, їхні види, правила оформлення.

1-й учень: Речення виражає закінчену думку.

2-й учень: Слова в реченні пов'язані між собою і розташовані в певній послідовності.

3-й учень: Перше слово в реченні пишемо з великої букви.

4-й учень: У кінці речення ставимо крапку, знак питання або знак оклику.

5-й учень: За інтонацією речення бувають окличні та неокличні.

6-й учень: За метою висловлювання — розповідні, питальні та спонукальні.

«Незакінчене речення». Цей прийом спрямований на формування в учнів уміння чітко і правильно формулювати власну думку, говорити коротко, по суті і переконливо. Часто застосовується в поєднанні з прийомом «Мікрофон». Організація роботи передбачає: визначення теми, з якої учні висловлюватимуться; формулювання незакінченого речення, яке діти по черзі мають продовжувати; кожний учасник обговорення розпочинає своє повідомлення із запропонованого початку.

Наприклад: «Із цього оголошення я довідався/довідалася про те, що...»;

«Сьогодні на уроці я вперше дізнався/дізналася про...»;

«Свою відповідь я оцінюю..., тому що...».

«Мозковий штурм». Цей прийом використовується для широкого обговорення певної проблеми. Під час «Мозкового штурму» всі учні розмірковують над однією проблемою і мають можливість висловити свою думку. Мета цього прийому — зібрати за обмежений проміжок часу якомога більше ідей і пропозицій від усіх учнів щодо вирішення поставленої проблеми.

Організація «Мозкового штурму» передбачає: чітке формулювання проблеми і запис на дошці; забезпечення можливості всім учням висловити свої ідеї, коментарі, навести фрази чи слова, пов'язані з цією проблемою; записування

вчителем на дошці чи на аркуші паперу всіх пропозицій та ідей, навіть неймовірних, без зауважень і коментарів; заохочення до розширення і доповнення ідей, висловлених іншими; здійснення на завершальному етапі обговорення й оцінювання запропонованих ідей. Наприклад. Проблема: «Як ви розумієте вислів «Дотримуйся культури спілкування»?» Ідеї:

- ▶ вживай слова ввічливості;
- ▶ уважно слухай співрозмовника;
- ▶ не перебивай старших;
- ▶ поважай думку інших;
- ▶ не ображай того, хто має іншу думку;
- ▶ переконуй словами, а не силою голосу.

«Кубування». Цей прийом використовується на етапі повторення, узагальнення та перевірки знань. Для його організації необхідно: виготовити кубик з коробки довжиною ребра 20–25 сантиметрів; написати на кожній грані кубика по одній вказівці; запропонувати учням викласти на папері або в усній формі думки на задану тему.

Наприклад, на підсумковому уроці з української мови у 4-му класі учням демонструються по черзі грані куба з такими написами: частина мови, питання, рід, число, відмінок, член речення, значення в мовленні. Учні висловлюють свої думки з приводу того, що їм відомо про кожну граматичну категорію прикметника, написану на гранях. У такий спосіб підсумовується вивчений матеріал з розділу «Прикметник».

«Діаграма Венна». Цей прийом використовується з метою формування в учнів умінь визначати спільні і відмітні ознаки чи властивості об'єктів. Для його організації необхідно: об'єднати учнів у пари; запропонувати завдання — проаналізувати інформацію і заповнити діаграму Венна (побудувати два кола, накладаючи частково одне на одне й утворюючи спільну частину); у спільній частині учні за-

писують спільні ознаки для обох елементів; в інших частинах кіл діти записують відмітні ознаки елементів.

Наприклад, спільними для іменника і прикметника можуть бути рід, число і відмінок.

«Асоціативний куц». Цей прийом спрямований на розвиток логічного мислення, уяви, збагачення словникового запасу школярів. Його організація передбачає виконання таких послідовних дій: написати слово чи фразу на дошці, аркуші паперу або в зошиті; запропонувати учням назвати слова чи словосполучення, що спадають їм на думку з цієї теми; записати всі запропоновані учнями слова і словосполучення навколо центрального слова; після запису всіх запропонованих слів колективно пояснити зв'язки між поняттями, де це можливо.

Наприклад, на уроці з розвитку зв'язного мовлення, присвяченому написанню твору про осінь, учням пропонується дібрати слова, пов'язані зі словом «осінь». У результаті утворюється такий асоціативний куц: дощі, жовте, багряне, золотисте листя, бабине літо, світить та не гріє сонце золоте, гриби, опадає, шелестить листя, відлітають птахи, звірі готуються до зими, небо плаче, засинає природа, сивий туман, голі поля...

«Інтерв'ю». У процесі інтерв'ю учні вчаться звертатися до співрозмовника, уважно його слухати, ставити запитання і давати на них відповіді.

Організація «Інтерв'ю» передбачає: об'єднання учнів у пари; розподіл ролей: кореспондент і респондент; підготовка й озвучування кореспондентом запитань до респондента на задану тему; відповіді респондента на поставлені запитання; обмін ролями учасників інтерв'ю.

Наприклад: «Візьми інтерв'ю в сусіда/сусідки по парті. Розпитай, як він/вона провів/провела вихідний день».

Кореспондент: Де ти побував/побувала у вихідні?

Респондент: Їздив/їздила на екскурсію в зоопарк.

Кореспондент: Які тварини тебе найбільше зацікавили?

Респондент: Я із задоволенням спостерігав/спостерігала за витівками мавпочок. Мене дуже захопила краса павича і вразили розміри слона та жирафів.

Кореспондент: Чи доводилось тобі годувати тварин?

Респондент: Ні. Годувати тварин у зоопарку заборонено.

«Крісло автора». Цей прийом дає можливість кожному учневі записати свої думки на певну тему, не дотримуючись правил правопису. Вони читають всьому класу свій твір-мініатюру, сидячи в «кріслі автора», виставленому посеред класу. Головним у творі є вільний потік думок. Під час використання цього прийому учні мають бути впевнені у своєму праві вільно висловлювати власні думки та шанобливому ставленні присутніх до того, що вони озвучують.

«Сенкан». Цей прийом передбачає написання вірша в п'ять рядків, у якому лаконічно описані факти на певну тему. Для організації цього прийому потрібно: повідомити учням тему вірша; ознайомити дітей з опорною схемою:

- ▶ тема (іменник);
- ▶ опис (2 прикметники);
- ▶ дія (3 дієслова);
- ▶ ставлення до теми (речення з 4-х слів);
- ▶ перефразування сутності (синонімічне твердження до першого слова).

Слід запропонувати учням дібрати слова і фрази за схемою, спробувати написати вірш із дібраних слів і фраз. Наприклад:

Вітер.
Сильний, холодний.
Гуляє, свистить, завиває.
Сум і журбу навіває.
Сумовій.

В умовах компетентнісно орієнтованого навчання змінюються вимоги до традиційних організаційних форм навчання, зокрема до уроку. Сучасний урок має бути інтерактивним, тобто передбачати постійну активну взаємодію всіх учасників навчального процесу, «колективне, групове навчання у співпраці, де і учень, і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють». У структурі інтерактивного уроку виділяють такі етапи:

I — мотивація;

II — оголошення теми та очікуваних результатів навчання;

III — надання необхідної інформації;

IV — інтерактивна вправа;

V — рефлексія й оцінювання результатів уроку.

Мета **першого етапу** полягає в зосередженні уваги учнів на проблемі та пробудженні інтересу до неї. Суб'єкт навчання має бути налаштований на процес пізнання нового і зацікавлений у ньому. Із цією метою можна використовувати прийоми, які створюють проблемну ситуацію, викликають у дітей здивування, зацікавлення, бажання вирішити проблему, дізнатися більше про те чи інше явище, предмет або об'єкт.

На **другому етапі** інтерактивного уроку повідомляється тема заняття й очікувані результати навчання. Їх доречно записати на дошці й озвучити, щоб учні добре розуміли зміст своєї діяльності і результати навчання, яких вони мають прагнути. Формулювання теми та очікуваних результатів мають бути лаконічні, чіткі, доступні й зрозумілі для учнів.

Метою **третього етапу** є надання учням інформації, необхідної для виконання практичних завдань, актуалізація знань з відповідної теми.

Центральною частиною інтерактивного уроку є **інтерактивна вправа**, мета якої полягає у практичному засвоєнні навчального матеріалу, досягненні поставлених цілей уроку. Організація роботи на цьому етапі здійснюється в такій послідовності:

- ▶ інструкція вчителя щодо мети вправи, правил виконання, послідовності дій, кількості часу на виконання;
- ▶ об'єднання учнів у пари чи групи, розподіл ролей чи обов'язків;
- ▶ виконання вправи під керівництвом чи за допомогою вчителя або самостійно;
- ▶ презентація виконаної роботи;
- ▶ обговорення отриманих результатів з метою їх усвідомлення.

На останньому етапі інтерактивного уроку здійснюються **підсумок і рефлексія** навчальної діяльності. Метою цього етапу є зіставлення досягнутого із цілями, поставленими на початку уроку, залучення дітей до рефлексивного аналізу власної діяльності, у процесі якого необхідно з'ясувати: що вивчали на уроці, яких знань набули, для чого вони потрібні, коли і як їх треба застосовувати (навести приклади), які труднощі виникали під час уроку, чи вдалося їх подолати (яким чином), що для учнів залишилось незрозумілим, над чим ще треба працювати, як кожний учень оцінює свою роботу на уроці.

Тренінг на тему: «Конструктивне спілкування»

Мета: ознайомити учнів із поняттям «конфлікт», видами конфліктів, причинами, позитивними та негативними аспектами конфліктів, способами їх подолання; формувати вміння усвідомлювати роль конструктивного спілкування для запобігання конфлікту, вміння безконфліктно поводитися, урахувати інтереси й потреби інших, поліпшувати свій емоційний стан під час спілкування; розвивати аналі-

тичні здібності, рефлексію; виховувати чемність, доброзичливість.

Обладнання: аркуші паперу А4, олівці, маркери, паперові сердечка, кольорові фішки, мінеральна вода, моток ниток.

Хід заняття:

I. Привітання

Вправа «Райський сад»

Мета: розвиток у молодших школярів здатності до самопрезентації.

Хід роботи: Педагог звертається до учнів: «Для привітання давайте підведемося, посміхнемося один одному і скажемо «Добрий день!». Ви навчаєтеся в одному класі й знаєте одне одного. Але уявіть, що ви потрапили в райський сад. У ньому можна побачити безліч апельсинів, лимонів, мандаринів, різних сортів яблук, слив, груш, полуницю, суницю, ківі тощо. Оберіть щось одне і дайте відповідь на запитання: «Який я фрукт?», «Якби я був фруктом, то я...». Опишіть сорт, смак, форму, колір тощо. *(Кожен асоціює себе з певним фруктом і розповідає, який він.)* Тепер ми з вами краще познайомилися і більше дізналися одне про одного».

II. Прийняття правил у групі

Педагог: «Для того щоб наша робота була плідна і цікава, ми повинні встановити спільні правила для подальшої співпраці. Я пропоную такі». *(Правила заздалегідь написані на плакаті.)*

Правила роботи в групі:

1. Дотримуватися регламенту.
2. Слухати і чути (один говорить — усі слухають).
3. Бути об'єктивним.
4. Досягти взаєморозуміння.
5. Уважно слухати, не перебивати.
6. Бути активним.

7. Говорити тільки за темою і від свого імені.
8. Не критикувати: кожен має право на власну думку.
9. Дотримуватися принципу конфіденційності.
10. Дотримуватися правила піднесеної руки.
11. Говорити чітко, по черзі.
12. Обговорюються ідеї, а не особистість.

Запитання для обговорення: «Як допоможуть нам правила під час роботи?».

ІІІ. Демонстраційна вправа «Пляшка газованої води»

Педагог: «Уявіть, що пляшка з газованою водою — це наші почуття, які вирують у душі (*продемонструвати ефект, струсивши пляшку*). Як не дозволити їм зашкодити нам? Якщо відкоркувати пляшку повільно, ми зможемо контролювати ситуацію, випускаючи повітря порціями. Аналогічно і з емоціями. Ми можемо реагувати на ситуацію не одразу, а поступово, тобто поспілкуватися з друзями, рідними, висловитися, щоб вгамувати негативні емоції, але наприкінці треба все ж таки поговорити з людиною, під час спілкування з якою сталося прикре непорозуміння».

ІV. Оголошення теми. Очікування

Педагог: «Сьогодні в нас буде цікаве заняття, тема якого: **«Конструктивне спілкування»**. Відомий французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері назвав людське спілкування найбільшою розкішшю у світі. Спілкування людей — це досить складний процес. Кожен із нас навчається цього протягом усього життя, набуваючи досвід часто за рахунок помилок і розчарувань. На жаль, досить часто ми потрапляємо в ситуації, які визначаємо як конфліктні. Яку роль відіграють конфлікти в нашому житті? Як їх розпізнати? Як запобігти їм та як їх вирішувати? Про це ми з вами і поговоримо сьогодні».

Вправа «Дерево сподівань»

Мета: допомогти учасникам усвідомити власні очікування від заняття.

Хід роботи: Педагог пропонує учням записати свої очікування на стікерах у вигляді листочків і розмістити їх на плакаті «Дерево». Якщо всі очікування справдяться, наприкінці заняття «Дерево» розцвіте рожевими квітами.

V. Вправа «Малюнок асоціації зі словом “конфлікт”»

Мета: пояснити учням, що всі люди по-різному реагують на певну ситуацію; продемонструвати процес виникнення конфлікту.

Хід роботи: Учасники об'єднуються в пари. Кожна пара отримує аркуш паперу формату А4. Упродовж виконання вправи розмовляти забороняється. Учасники беруть одну ручку, тримають її удвох і малюють разом асоціацію зі словом «конфлікт».

Запитання для обговорення: «Чому намалювали саме це? Як вам малювалося? Що ви відчували під час виконання вправи?»

До уваги педагога!

Під час обговорення з'ясовується, що підлітки поведилися в цій ситуації абсолютно по-різному: хтось «рвався в бій» і малював сам, ігноруючи партнера; хтось намагався відгадати наміри іншого й запропонувати свої ідеї; хтось малював по черзі, а хтось узагалі віддав малюнок напарникові. Слід проаналізувати позицію кожного учасника.

VI. Вправа «Перетворення свинцю на золото»

Мета: продемонструвати позитивні сторони конфлікту.

Педагог: «Конфлікти можуть спричиняти гнів, ненависть, ворожість, можуть навіть призвести до насильства. Деякі конфлікти закінчуються у залах суду або навіть війнами. Проте конфлікти містять і потенціал численних несподіваних позитивних результатів.

Зараз кожен учасник звернеться до сусіда зі словами: «Конфлікт — це погано, тому що...». Той, до кого звернувся, відповідає: «Так, це погано, але...» й намагається знайти позитив у цій конфліктній ситуації».

Педагог підкріплює вправу плакатом «Що є позитивного в конфлікті?»

▶ Конфлікти виявляють проблеми, які мають бути вирішені.

▶ Конфлікти звертають увагу на те, що нам треба змінюватися.

▶ Конфлікти розкривають наші прагнення і бажання.

▶ Конфлікти допомагають з'ясувати, хто ми є, які в нас цінності, а також надають можливість зрозуміти іншу людину.

▶ Конфлікти не дозволяють нудьгувати, ставлять перед нами нові цілі, стимулюють інтерес.

Запитання для обговорення: «Чого нового ви дізналися? Як можна скористатися цими знаннями в житті?»

VII. Вправа «Руханка»

Педагог: «Зараз прошу всіх підвестися й розраховатися на 1-й, 2-й. Парні числа стоять у внутрішньому колі, непарні — у зовнішньому. Завдання на 1 хвилину. Треба розповісти одночасно одне одному цікаву та веселу історію зі свого життя».

Запитання для обговорення: «Чи почули ви інформацію, яку вам повідомили? Чому? Які виникали відчуття? Чи стикалися ви в житті з такими ситуаціями?»

VIII. Вправа «Чарівний килим»

Педагог: «Кожна людина певний період свого життя перебуває в колективі, а це означає, що вона повинна вміти налагоджувати стосунки з іншими людьми. Які ви знаєте способи взаємостосунків: спілкування, колективної праці тощо? (Обмін думками.)

А чи здогадуєтеся ви про те, що між людьми існує ще й якийсь невлловимий зв'язок? Як гадаєте, навіщо він потрібен? (Обмін думками.) Про це є одна історія...»

Ведучий просить учасників стати в коло на відстані витягнутих рук і заплющити очі. Сам бере моток ниток, заходить у центр кола і починає розповідати казку.

«Давним-давно на світі жив один дуже цікавий чоловік. У нього була довга сива борода і волосся, тому деякі люди вважали, що він старий. Інші бачили дитячий блиск в очах чоловіка і казали, що він молодий. Цей чоловік умів те, чого не вміли інші. Люди називали його мудрецем. Ніхто не знав, звідки він прийшов, але казали, що раніше він був звичайною людиною, такою, як і всі. Змінювалися покоління, а мудрець усе жив серед людей, і вони почувалися захищеними.

І ось настав день, коли мудрець вирушив у дорогу. Він обійшов усю землю, пізнав багатьох людей і здивувався, наскільки різними були їхні характери, звички, бажання і прагнення. «Як непросто всім жити одне з одним, — думав мудрець, — чого б такого зробити, щоб допомогти їм?».

І тоді він сплів довгу тонку чарівну нитку, щоб з'єднати нею добрих серцем людей. *(Ведучий розповідає історію, обходячи кожного учасника гри і вкладаючи йому в руки нитку.)*

Нитка була унікальною. Гладенька, тонка, зовсім непомітна, вона якимось дивним чином впливала на стосунки людей. Ті, кому мудрець вручив чарівну нитку, стали добрішими, спокійнішими, більш терплячими. Вони почали уважніше ставитись одне до одного, намагалися зрозуміти думки і почуття ближнього. Інколи вони сперечалися, нитка натягувалася, але не рвалася. Часом сварилися — і нитка рвалася, а якщо мирилися — обірвані кінці нитки спліталися знову. Лише вузлик нагадував про минулу сварку. Що робили люди з подарунком мудреця? Хтось обережно зберігав, передаючи таємницю від покоління до покоління. Хтось не відчував нитки, залишаючи на ній багато вузликів, і характер його постійно змінювався і ставав «покрученим». Та головне: у кожного з'явилася здатність протягувати нит-

ки до тих, кого вони вважали близькими і друзями, товаришами і партнерами».

Ведучий на останньому учаснику, який стоїть у колі, відрізає нитку від мотка і зв'язує кінці. Отже, нитка утворює замкнене коло.

Учитель звертається до дітей: «Друзі, зараз ви відчуваєте у своїх руках чарівну нитку, подарунок чарівника. Яка вона на дотик? Гладенька, тонка, прохолодна... Давайте перевіримо, що може відбутися, якщо кожен потягне її на себе. Вона натягнеться й різатиме руки. Такі стосунки називають «натягнутими»... А якщо один потягне нитку на себе, а хтось не стане цього робити?.. Спробуйте! Рівновага кола порушується. Хтось опинився у стійкішому положенні, а хтось — у хиткому... Про такі ситуації кажуть: «Він тягне ковдру на себе». Різні експерименти можна проводити з ниткою. Багато які люди присвячують цьому ціле життя. Натягнуть, розірвуть, зав'яжуть вузлик або взагалі відпустять... Чи на це розраховував чарівник, даруючи чарівний подарунок? Напевно, ні...

Давайте зараз знайдемо таке положення, яке для всіх буде найзручнішим. Запам'ятаймо цей стан кожною клітинкою тіла. Саме так чарівники відчувають зв'язок один з одним».

Закріплення: Ведучий бере в руки моток пряжі і стає в коло разом з учасниками.

«Ви бачите у мене в руках моток ниток. Якщо нитку намотати на кінчик пальця, він утримуватиме нитку натягнутою, як котушка. Таким чином зможемо зіткати килим. Намотавши нитку на палець, ми передаватимемо моток іншому, говорячи йому добре слово. Це може бути комплімент, гарне побажання, висловлення добрих почуттів. Передавати моток можна будь-кому: тим, хто стоїть навпроти, або тим, хто поряд. Можна говорити добрі слова всім, тоді моток піде по колу. Кожен намотує нитку собі на палець,

і моток повертається назад. Поступово всі наші пальці стануть обплетеними, а килим готовим.

Дозвольте, я почну (*ведучий намотує на палець кінець нитки*). Я пишаюся твоїм талантом... (*ім'я учня*), твоя усмішка щоразу осяює всіх нас. (*Ведучий передає моток учаснику гри, до якого був звернений комплімент. Той намотує нитку собі на палець і передає моток іншому учаснику, говорячи йому добрі слова. Поступово між усіма дітьми натягуються нитки. Гра може тривати довго: доки нитки не закінчатся (у цьому випадку можна взяти другий моток) або доки учасники не втомляться. Тут ведучому важливо вловити настрій групи.*)

Подивіться, який гарний килим у нас вийшов! Схоже, майже всі наші пальці задіяні в підтриманні його форми? Спробуйте порухати пальцями! Відчуваєте, який резонанс це викликає? Ми з вами говорили про те, що між нами протягнуті невидимі нитки, тепер бачимо, що вони створюють цікаві малюнки. Бачите: достатньо нам ворухнути пальцями, як нас почують. Чарівники називають це чутливістю. Давайте збережемо це відчуття.

Отже, наш килим готовий. Обережно спустимо його донизу, на підлогу і знімемо з пальців. Тепер, коли килим лежить на підлозі, якщо хочете, можна роззутися і по черзі пройти по ньому. Чарівний килим, зітканий сьогодні, символізує добрі стосунки між нами. Скатаймо його у клубочок! Подумайте, як це допоможе нам у реальному житті?»

Підсумок: «Сьогодні ви стали учасниками чарівного перетворення, в якому невидиме стало видимим. Ви побачили те, що зазвичай приховане від людського ока. Багато хто вважає, що почуття взаємозв'язку — лише красивий образ, метафора. Та сьогодні ви побачили, що нитки реальні. І кожен із нас у своєму житті плете разом з іншими невидимі килими. Хотілося б, щоб у тих нитках, які ви натягуєте, було менше вузликів, а візерунки ваших стосунків були гарні й гармонійні!»

Година спілкування: «Я і мій клас»

Мета: формування вміння вирішувати конфліктні ситуації, поважати особисте «я» кожної людини, навчати учнів культури спілкування, пошуку конструктивних способів вирішення проблемних ситуацій; сприяти поліпшенню психологічного клімату в класі, налагодженню доброзичливих стосунків; виховувати в учнів повагу одне до одного, почуття відповідальності за власні слова і вчинки. Спонукаючи учнів до самоаналізу й самооцінки, вчити узгоджувати свої дії з думкою колективу; розвивати прагнення заслужити добру славу, авторитет і повагу. А також довести до свідомості учнів, що кожна людина — це особистість, єдина і неповторна; виховувати в учнів самоповагу, впевненість, тактовність та доброту. З'ясувати, який вплив мають стереотипи на нашу поведінку; навчити учнів критично аналізувати свої і чужі погляди та приймати правильні рішення.

Обладнання: Плакат «Хто я: пташка чи листок?». Тестові опори, оформлені у вигляді табличок, які можна прикріпити на дошці або на парті кожного учня: «Я думаю...», «На мій погляд...», «Я вважаю...»; чисті аркуші паперу, олівці та фломастери. На дошці вислови Дж. П. Гілфорда, психолога, й Ральфа Уальдо Емерсона: «Жити — це значить мати проблеми. Вирішувати їх — значить рости інтелектуально». «Те, що є навколо нас, ніщо у порівнянні з тим, що всередині нас...».

Хід роботи:

Педагог: Сьогодні ми поговоримо про конфлікти. Ця проблема досить серйозна. Існує навіть наука, яка безпосередньо займається цим — конфліктологія. Що таке конфлікт? (*Учні дають відповіді.*) Конфлікт — це процес різкого загострення протиріч і боротьби двох чи більше сторін.

Бесіда:

- 1) Чи були ви коли-небудь учасниками конфлікту?
- 2) Де у вас виникають конфлікти?

3) Час минає. Конфлікт проходить. Що ви відчуваєте, коли згадуєте про нього? Вам неприємно про це згадувати? Ви згадуєте із задоволенням? Вам байдуже? Ви б хотіли про це забути?

Яка ж формула конфлікту? (*Спільне обговорення з учнями.*) Конфлікт складається із: проблеми, учасників, ситуації, інциденту.

Існує такий термін: «конфліктна особистість». Як би ви визначили риси характеру такої особистості, її ознаки? Яку особистість можна назвати конфліктною? (*Обговорення.*) У такої особистості наявні такі риси:

1. Бажання домінувати за будь-яких обставин.
2. Надлишкова принциповість (псевдопринциповість).
3. Надмірна прямолінійність у висловлюваннях.
4. Схильність до поганого настрою, роздратованість.
5. Несправедлива оцінка інших.

Чи подобається вам спілкуватися з конфліктними особами? Чому? А чи не буваєте ви інколи конфліктною людиною?

Рольова гра «Виріши проблему»

Клас ділиться на 3 групи, які виконують відведені їм ролі: I група — «учні»; II група — «педагоги»; III група — «батьки».

Завдання 1.

Написати перелік проблем, що можуть призвести до конфліктних ситуацій.

Завдання 2.

Кожна група обирає одну «найболючішу тему». Групи пропонують шляхи вирішення даної проблеми відповідно до своїх ролей.

Дейл Карнегі писав: «У суперечці не можна перемогти. Якщо ти програв — значить, ти програв, якщо переміг — теж програв». Чому? Здобувши перемогу, ви почуваетесь чудово. А ваш співрозмовник? Ви змусили його відчувати

вашу перевагу. Ви зачепили його самолюбство. Він гнівався. Чи приємно вам про це згадувати? Якщо ти прагнеш чогось досягти у житті, ніколи не витрачай часу на сварки, які псують настрої. Єдиний спосіб виграти у суперечці — це уникнути її. Під час конфлікту людина перебуває у стані емоційного збудження. Які ж емоції супроводжують конфлікт? (Негативні: злість, гнів, роздратування, розчарування). Учені виявили, що жодна конфліктна ситуація не проходить для організму безслідно. Адже регулює емоційний стан людини насамперед нервова система. Образа, сварки, горе, гнів, заздрощі або прагнення помститися — усе це знижує захисні сили організму і скорочує життя.

Як же вийти зі стану, який виник під впливом негативних емоцій? Насамперед, слід навчитися контролювати свої настрої, відрізнити важливе від другорядного.

Процес подолання конфліктів можна розбити на кілька стадій:

1. Спробуйте висловити проблему, що лежить в основі конфлікту, однією фразою, тобто чітко сформулюйте, через що відбувся конфлікт.
2. Визначте основних учасників конфлікту.
3. Визначте точки зору обох конфліктуючих сторін на дану проблему.
4. Визначте точки зіткнення інтересів конфліктуючих сторін, тобто безпосередньо причину конфлікту.
5. Спільними зусиллями знайдіть шляхи виходу з конфліктної ситуації.

Отже, намагайтеся бути добрими один до одного, поважайте один одного, а якщо у вас все ж таки виникла неприємна ситуація, пам'ятайте, як можна її подолати.

І наостанок, не забувайте, що до кожного потрібно ставитися так, як хочеш, щоб ставились до тебе.

Мабуть, ви чули від когось: «Це — дружний клас» або «У вас такий недружний клас: кожний сам по собі».

Запитання до учнів: Чим відрізняється дружний колектив від недружного?

Чи важливо, щоб між учнями класу існували дружні стосунки? Чому?

Учитель: Гадаю, ви вже переконались у тому, що дружба, взаємодопомога потребують постійної підтримки. Чи траплялись із вами коли-небудь такі ситуації, коли ви поводитись недобррозичливо по відношенню до оточуючих? Напевно так. Це відбувається тоді, коли вас охоплює роздратування, злість, гнів. У такі миті людині так хочеться виплеснути емоції, що іноді це може призвести до конфлікту або суперечки навіть із найкращим другом. Потім, звісно, шкодуєш і вибачаєшся, що погарячкував. Проте краще не допускати виникнення таких ситуацій взагалі. Тож слід навчитися тримати себе в руках і вчасно зупиняти себе. Як це зробити? Виявляється, дуже легко. Якщо вас охопив гнів і ви відчуваєте, що здатні на грубість, стримайтесь і подумки скажіть собі: «Стоп!». Погасивши таким чином спалах гніву, ви заспокоїтесь і зможете подивитись на ситуацію більш помірковано. Пам'ятайте: негативні емоції — погані порадики, будь-яку проблему чи конфлікт слід вирішувати спокійно.

Творче завдання «Я позичаю ідею»

Учитель пропонує учням життєві ситуації. Учні мають обміркувати їх і визначити шляхи розумного вирішення запропонованих конфліктів.

Учитель надає слово одному з учнів. Висловлюючи власну думку, той каже: «Я позичаю ідею у...» — і називає ім'я будь-кого з однокласників. Викликаний учень також висловлює свою думку і звертається до наступного однокласника. Таким чином відповідають усі учні класу.

Перша ситуація: Учні після уроків вирішили пограти в м'яч на шкільному майданчику, але виявилось, що його вже зайняли учні іншого класу. Учні, які прийшли пізніше,

почали їм заважати. Виникла бійка. Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Друга ситуація: Школярі грали у сніжки. Раптом хтось влучив одному із хлопців сніжкою в обличчя. Не з'ясувавши, хто саме це зробив, хлопчик підійшов до першого-ліпшого однокласника і став вимагати вибачення. Той обурився, і суперечка перейшла у бійку. Запропонуйте розумне вирішення цього конфлікту.

Третя ситуація: Учениця відповідає біля дошки. Варто дівчинці трошки замислитись, як однокласники відразу піднімають руки, щоб відповісти. Деякі з них висловлюють невдоволення і кепкують з дівчинки: «Не знає відповіді на таке просте запитання». Учениця, хвилюючись, починає плутатись і невдовзі зовсім збивається, на її очах виступають сльози.

Як у цій ситуації мали б повестися дівчинка, учитель і однокласники?

Слово вчителя:

На жаль, коли між людьми виникає непорозуміння, зазвичай вони звинувачують у цьому одне одного або замовчують образу. Така поведінка недоцільна. Щире спілкування можна порівняти з ліками від хвороби-образи. Не можна вирішити конфлікт, не обговоривши його. Прагнення почути, зрозуміти думку іншого здатне знищити ворожнечу. Зробіть крок назустріч людині, не відвертайтеся від неї! Що більше ви ображаєтесь або обурюєтесь, то менше у вас можливостей поновити стосунки. І завжди щиро вибачайтесь, коли відчуваєте, що неправі. Слід навчитися розуміти оточуючих, інтуїтивно відчувати і вгадувати їхній настрій. Зараз ми спробуємо перевірити, наскільки розвинене у вас це вміння.

Творче завдання «Співзвучність»

Два учні стають спинами один до одного. За сигналом учителя вони починають розходитися. Ідучи кожний у свій

бік, учні мають постаратися (без будь-якого стороннього сигналу) одночасно обернутися і посміхнутися одне одному. Вони повинні самостійно визначити мить, коли слід обернутися.

Творче завдання «Місток»

Учитель крейдою малює на підлозі дві паралельні лінії, відстань між якими дорівнює 30 см. На цей «місток» з обох боків стають два учні. Під «містком» тече «бурхлива гірська річка». Учні мають домовитись між собою, як їм перейти місток», не зіштовхнувши одне одного в «річку». Дозволяється користуватися лише жестами і мімікою.

Слово вчителя:

Ми переконалися в тому, що досягти взаєморозуміння у стосунках можна лише за умови дотримання певних норм спілкування. Про це слід пам'ятати щодня. Тому щоранку, вирушаючи до школи, не забувайте взяти із собою «валізу чемності».

Творче завдання «Валіза чемності»

Учитель малює на дошці великий чотирикутник — «валізу». Учні починають збирати необхідні «речі» — добрі почуття і риси характеру, які слід плекати в собі. Школярі називають усе, що, на думку групи, допомагає людині у спілкуванні з оточуючими, а учитель записує відповіді на чотирикутнику.

Список орієнтовних відповідей: доброзичливість, тактовність, доброта, справедливість, миролюбність, життєрадісність, почуття гумору, врівноваженість, чесність, чуйність, порядність, співчуття, повага, щирість.

Погляньте одне на одного і поміркуйте: чи схожі ви між собою? Гадаю, що кожен із вас на це запитання відповість: «Ні». Правильно, адже ви — особистості, у кожного із вас свій характер, свої звички, своя зовнішність, уподобання.

Не існує двох абсолютно однакових людей, навіть близнюки мають особистісні відзнаки. Проте не можна казати, що у вас не може бути нічого спільного.

Творче завдання «Чим схожі ми»

Учитель пропонує учням визначити між собою групи, які об'єднують осіб за: зростом, місцем проживання, кольором очей, кольором волосся, статтю, ім'ям.

Слово вчителя:

Отже, між вами існує багато спільного і відмінного. Але всіх вас об'єднує те, що ви учні... (називає клас та школу), мешкаєте у... (називає населений пункт). Як уже зазначалось вище, у кожного з вас свій характер, свої думки, почуття, здібності. Погляньте на свої пальці. На них тоненький малюнок з ліній. У кожної людини він свій, неповторний. Природа немовби підкреслює, що кожен з вас — це неповторне диво.

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя єдина,
Очі твої — одні.

(В. Симоненко)

Зараз ми в цьому переконаємось.

Учитель пропонує одному з учнів вийти до дошки і стати спиною до класу. Інші учні мовчки, користуючись лише жестами, вибирають одного, чие ім'я має відгадати той, хто стоїть біля дошки.

Обернувшись до однокласників, учень починає відгадувати, ставлячи такі запитання:

1. На яку квітку схожа ця людина?
2. На яке дерево?
3. На яку тварину?
4. З яким кольором асоціюється ця людина?
5. Яка музика найбільш пасує цій людині тощо?

Подібні запитання ставляться доти, поки ім'я загаданої людини не буде відгадано.

Слово вчителя

Неповторність людини зумовлена самою природою й середовищем, у якому вона виховується. Життя кожного з нас унікальне й неповторне.

Тест «Ми різні – ми рівні»

Усі люди народжуються вільними і рівними.

1. Знайди фразу, яка краще за інші виражає ідею рівності.

Усі люди повинні:

- а) думати однаково;
- б) одягатися, як інші;
- в) поважати думку іншого;
- г) мати однакові можливості й права.

2. Що станеться, якщо люди будуть рівні абсолютно в усьому?

- а) усі будуть щасливі;
- б) світ здаватиметься нудним;
- в) не буде голоду й жебрацтва.

Після проведення тестування учні пояснюють свої думки.

Творче завдання «Це я»

Учитель роздає учням чисті аркуші паперу та фломастери. Завдання учням — намалювати себе й відобразити у малюнку власні захоплення, уподобання. Малюнки не підписують.

Після виконання завдання учитель збирає малюнки. Показуючи по одному малюнку, учитель пропонує учням відгадати, хто з однокласників зображений на тому чи іншому аркуші.

Слово вчителя:

Кожна людина, кожна дитина — це окреме «Я». Кожна людина неповторна і є великою цінністю. А щоб ви остаточно переконалися у цьому, пропоную вам зазирнути до «чарівної скриньки» і побачити найціннішу, найважливішу людину.

Учитель дістає скриньку, усередині якої люстерко, і пропонує учням по черзі зазирнути туди.

Вправа «Наші стереотипи» (робота в групах)

Яке стереотипне уявлення існує про: вчителя, поганого учня, сучасну дівчину, «нового українця», відмінницю?

Опишіть стисло їхні характерні риси, зробіть ілюстрації для кожного типу.

Чому у нас виникли такі стереотипи?

Чи можна вважати, що всі представники цієї групи однакові?

(Учні висловлюють думки.)

Учитель: Звичайно, у кожної людини є схожі риси, але кожна людина є унікальною. Тому епіграфом до нашого спілкування з вами і є слова: «Те, що є навколо нас, ніщо в порівнянні з тим, що всередині нас». Стереотипи бувають позитивні і негативні. Найчастіше стереотипи перебільшують негативні риси. Є стереотипи, які стосуються не тільки окремої особистості, а й цілої нації (наприклад: всі українці люблять сало, усі цигани завжди обманюють, а німці надмірно пунктуальні).

До чого може призвести використання стереотипів?

- ▶ до спрощення, перекручення реальності;
- ▶ до перебільшення негативних рис;
- ▶ до виникнення конфліктів — як між людьми, так і на рівні суспільства.

Чи варто користуватися стереотипами?

Що потрібно робити, щоб уникнути цих негативних явищ?

Вправа «Хто я: пташка чи листок?»

Учитель: Уявіть таку картину: пташка сидить на гілці дерева. Раптом налетів вітер, гойднув гілку. І пташка, і листок кружляють у повітрі. Але що суттєво відрізняє їхній політ?

(Учні висловлюють думки.)

Учитель: Ось так і ви можете прожити життя активно, як пташка, бути творцем своєї долі або ж пасивно, як листок, летіти за вітром.

Який висновок ви можете зробити після всього почутого?

(Учні висловлюють думки.)

Учитель: Я бажаю вам стати «пташками», а не «листочками» — справжніми творцями своєї долі, людьми, які вміють критично оцінювати свої і чужі погляди і водночас бути терпимими, толерантними до інших.

Ви мали можливість подивитися на себе збоку, очима однокласників, з якими навчаєтесь, зростаєте, формуєтесь фізично і морально. Кожна людина прагне свободи, адже її право — бути вільною у думках і вчинках. Але є суспільні закони, які передбачають не лише права, а й обов'язки — закони писані й неписані. У них сконцентровано мудрість і досвід людства, набуті століттями. Їхнє призначення — оберігати людину й утримувати її на тій висоті, де людина — образ Божий. Нехтувати цими законами — значить, протиставляти себе людському суспільству, його законам і Заповідям Божим. На що може очікувати така людина? На те, чого заслуговує, — осуд, зневагу, презирство або й покарання. Чи може вона при цьому бути щасливою? Подумайте над цим.

Усі ми прагнемо любові. І це правда. А любов і шану людську треба заслужити. Отже, частіше намагайтеся дивитися на себе очима інших. Запитуйте себе: «А що про мене скажуть люди?».

Не менш важливим є уміння дотримуватись даного слова, бо із цього починається довіра до вас. І якщо ви протягом сьогоднішньої розмови відчули, що досі поводитися не так, як годиться справжньому товаришеві, і вирішили виправити свої помилки, то це плюс. Адже головне — вчасно усвідомити свою помилку, подивитися на себе критично і спробувати знайти шляхи подолання труднощів у спілкуванні.

3.4. Вправи та ігри для формування конструктивного спілкування в молодших школярів. Інформаційні дайджести. Тести

Ви вже знаєте, що мовлення — це спілкування певною мовою. У яких випадках спілкуватися легше, а в яких — важче? Серед видів усного мовлення найпростіший — діалог. Діалог надає співрозмовнику можливість перепитати, уточнити, якщо щось не зовсім зрозуміле. Крім того, під час діалогу можна обмежитись досить простими, нерозгорнутими фразами. Іноді все зрозуміло з одного слова.

Складніше з монологом. Ця ситуація спілкування така, що слухачі якщо і можуть щось перепитати, то лише після того, як все сказано. Крім того, промовець повинен значно більше дбати про те, щоб його мовлення було зрозумілим від початку до кінця. В обох випадках складним є те, що доводиться говорити без попередньої підготовки і немає можливості довго вибирати слова або повторювати одну і ту саму фразу, удосконалюючи її. Якщо ти навчишся знаходити потрібні слова швидко і точно висловлювати свої думки, співрозмовник легко зрозуміє тебе.

Твоє мовлення стане ще чіткішим і зрозумілішим, якщо твій погляд буде спрямований на співрозмовника, жести будуть виразні й точні, а вимова чітка. Дуже важливо, особливо під час монологу, почуватися впевнено. Знаєте, чому

іноді хочеться прочитати самому собі вголос вірш, який треба завтра розповісти на уроці? Тому що це додає впевненості.

Письмове мовлення висуває інші вимоги.

Вправа «Хто Я?»

Учням пропонується відповісти на запитання «Хто Я?», використовуючи двадцять слів.

Рекомендації: Аналізуючи відповіді, звертають увагу на таке:

▶ відповідь на запитання «Хто Я?» не має бути підмінене відповіддю на запитання «Який Я?»;

▶ учню не слід перелічувати соціальні ролі — вони безликі;

▶ важливо, у якому співвідношенні називаються позитивні й негативні якості особистості.

Інформаційний лист «Правила дружби»

▶ Допомагай другові.

▶ Якщо умієш щось робити — навчи і його.

▶ Якщо друг потрапив у біду — допоможи йому чим можеш.

▶ Ділися з другом.

▶ Грай так, щоб не завжди брати собі найкраще.

▶ Зупини друга, якщо його вчинки погані.

▶ Якщо друг неправий, скажи йому про це. Не сварися, не сперечайся через дурниці.

▶ Грай дружно, не зазнавайся, якщо у тебе вийшло краще, ніж у інших. Не заздри — радій успіхам друга разом з ним.

▶ Якщо вчинив погано, не бійся зізнатися в цьому, вибачся і визнай свою помилку.

▶ Якщо завинив друг, але усвідомив свою провину і вибачився, не тримай у душі зла, образи, умій пробачати.

Інформаційний лист «Правила чесної гри»

- ▶ Дотримуйся правил, прагни вигравати чесно.
- ▶ Не радій, якщо інший програє, не смійся з нього.
- ▶ Коли програєш, не падай духом і не злися ні на того, хто виграв, ні на того, із чийої вини, можливо, ти зазнав поразки.

Вправа «Гарне і погане спілкування»

Учасникам пропонується виконати в парах такі вправи.

1. Обидва учні говорять одночасно від 30 секунд до 1 хвилини (теми: «Улюблена телепередача», «А чи знаєш ти, що...» тощо).

Обговорення:

Що ви відчували?

Чи не здавалося вам, що більше нічого сказати?

2. Поки учасник А висловлюється упродовж хвилини, учасник Б повністю його (її) ігнорує. Потім вони міняються ролями.

Обговорення:

Як ви почувалися, коли вас ігнорували?

Учасник А говорить упродовж хвилини, учасник Б уважно слухає. Потім вони міняються ролями.

Вправа «Уміння слухати»

Учні об'єднуються в групи. Ставляться запитання:

1. Навіщо треба уміти слухати?
2. Якими якостями треба володіти, щоб почути співрозмовника?

Завдання: Показати ситуації, коли люди не володіють таким умінням і до чого це призводить.

Вправа «Комплімент»

Мета: сприяти розвитку вміння побачити сильні та слабкі сторони, позитивні якості будь-якої людини.

Учасники сідають у коло. Кожен повинен подивитися на сусіда ліворуч і подумати, яка риса характеру, яка звичка цієї людини йому найбільше подобається. Починає будь-хто, хто готовий сказати приємні слова своєму партнерові. Під час висловлювання інші учасники повинні уважно слухати промовця. Той, кому зроблено комплімент, повинен як мінімум подякувати, а потім, установивши контакт із партнером, який сидить ліворуч від нього, зробити свій комплімент. Гра йде далі по колу, допоки всі учасники не скажуть щось приємне сусідові.

Рекомендації: Під час промови учасника треба стежити, щоб решта учасників не заважала йому. Необхідно налаштувати учнів на тактовне ставлення одне до одного, на розвиток уміння слухати й чути промовця. Слід звертати увагу на манеру учня встановлювати контакт (привітав свого партнера чи забув це зробити, дивиться в очі чи вбік, як тримає руки, як говорить тощо).

Коментар: Ця вправа із серії психологічних розминок, її основне завдання — запуск групових процесів.

Вправа «Мозковий штурм: риси толерантної людини»

Кожний учень має написати 2 риси толерантної людини.
(Бажано, щоб риси були різні. Учні повинні довести свої думки.)

Якщо ми прагнемо продуктивного спілкування, необхідно поводитися так, щоб не ображати партнера, поважати точку зору іншого та його особистість, незалежно від соціального статусу, національності, індивідуальних уподобань тощо. Таке спілкування й називається толерантним.

Вправа «Мій стиль спілкування»

Вправа проводиться в три етапи.

На першому етапі кожен учасник протягом 5 хвилин складає перелік якостей, важливих для спілкування. Що більше якостей включено до цього переліку, то цікавішою буде подальша робота. Складаючи перелік, бажано уявити товариську людину. Як вона відрізняється від інших людей? Яка вона? Одним словом, необхідно намалювати свій образ товариської людини. Можна згадати літературних героїв або знайомих людей.

На другому етапі проводиться дискусія, основна мета якої — скласти загальний перелік якостей, важливих для спілкування. При цьому кожен може висловлювати свою думку, зрозуміло, аргументуючи її, наводячи приклади, як і коли ці якості допомагали покращити взаємини з оточуючими. Названі якості включаються до загального переліку більшістю голосів і записується на дошці.

На третьому етапі кожний учасник записує на своєму аркуші щойно складений загальний перелік якостей, важливих для спілкування. Потім у графі «Самооцінка» кожен повинен поставити оцінку за десятибальною шкалою.

Рекомендації: Під час обговорення не слід нав'язувати свою точку зору, необхідно лише стежити за ходом дискусії й дотриманням правил голосування. Час на дискусію не обмежується — вона може тривати від 15 хв до 1,5 години. Ведучий записує на дошці якості, важливі для спілкування.

Коментар: Вправа цікава тим, що дає можливість побачити, як одне й те саме явище може по-різному сприйматися. Кожен учасник практикується в обстоюванні своєї позиції, при цьому дотримуючись правил культури дискусії. Урешті-решт виходить узагальнений перелік, який можна розглядати як результат «мозкового штурму», тобто своєрідний орієнтир на майбутнє.

Вправа «Приймаю рішення»

Учасникам пропонується скласти перелік тих рішень, які довелося їм приймати за минулий тиждень. На це приділяється 3 хвилини.

Потім необхідно проаналізувати записи й відверто відповісти на запитання: «Хто вам допомагав приймати ці рішення? Можливо, хтось приймав їх за вас? Якщо так, то чому? Чому рішення, які стосуються лише вас, приймає хтось інший? Виходить, ви дотепер не навчилися цього?»

Учасники об'єднуються в мікрогрупи по три-чотири особи й обговорюють записи.

Рекомендації: Необхідно створити атмосферу, що допомагає налаштуватися на серйозне осмислення повсякденної практики прийняття рішень.

Коментар: Ця вправа допомагає учасникам зрозуміти необхідність самостійного вирішення своїх життєвих проблем, у тому числі у сфері спілкування.

Вправа «Екстрасенс»

Учасникам пропонують відчувати себе екстрасенсом, який уміє читати думки й визначати почуття іншої людини за виразом обличчя, позою тощо. Кожен вибирає одну людину, чий стан і думки буде вгадувати. Кожному учасникові дається 3 хвилини на те, щоб письмово викласти, про що він думав під час заняття, що відчував.

Потім усі сідають у велике коло, і кожен, звертаючись до людини, стан якої описував, розповідає їй про її стан і думки. Той, чий стан описували, може прокоментувати розповідь, тобто висловити свою думку — підтвердити правильність висновків або спростувати їх.

Рекомендації: Перед початком виконання вправи можна запропонувати учасникам об'єднатися в пари й кожному схарактеризувати стан і думки свого партнера.

Коментар: Це практичне відпрацювання навичок розуміння іншої людини.

Вправа «Оплески по колу»

Педагог: Я називаю одного з вас на ім'я, вітаю його оплесками, потім він вибирає кого-небудь із учнів, і ми вже вдвох вітаємо його оплесками. Ця трійка вибирає наступного претендента на оплески. Гра триває, і оплески звучать усе гучніше й гучніше. Зростає і напруга серед тих, кому ще не аплодували, тому до останнього гравця слід звернутися зі словами: «А найгучніші оплески дістаються...».

Вправа «Шукаю друга!»

Кожній людині в житті потрібний друг. Коли друзів немає, то людина намагається їх знайти. Іноді газети друкують оголошення тих, хто бажає знайти друзів або однодумців. Ми спробуємо з вами теж скласти таке оголошення. Давайте назвемо його «Шукаю друга!».

Ви можете розповісти трішки про себе, про свої захоплення, улюблені заняття. Оголошення не має бути великим, але намагайтеся писати щиро. Можна не підписувати свій текст або придумати собі псевдонім.

Перш ніж ми зачитаємо оголошення, я хочу запропонувати зіграти ще в одну гру, яка допоможе нам у відгадуванні авторів оголошень.

Гра «Що я люблю робити»

Один із нас вибере щось, що він дуже любить робити, і почне без слів показувати нам це. Усі уважно спостерігають за діями учасника гри і роблять подумки спроби вгадати, що він хоче сказати.

Щойно учень завершить свою пантоміму, подякувавши нам за увагу, ми зможемо почати висловлювати наші здогадки.

Після того як всі бажаючі висловляться, ми зможемо запитати виступаючого, чи є серед нас ті, хто зрозумів його правильно.

Після обговорення настає черга наступного учасника гри.

Починає педагог. Він показує мімікою та жестами свою улюблену роботу.

«Дякую! Гру закінчено. Усі сідаємо на свої місця. А тепер я зачитаю ваші оголошення, а ви повинні відгадати, хто є автором кожного».

Вправа «Скульптура»

Педагог: Я хочу запропонувати вам гру, правила якої не дуже просто пояснити. Проте я можу показати, як у неї грають. Візьміть, будь ласка, ручку або олівець... Один із вас починає гру: він кладе ручку посередині класу на підлогу. Другий кладе свою ручку поруч із попередньою так, щоб вони торкалися одна одної. Третя ручка або олівець повинні торкатися однієї з раніш покладених.

Гра триває доти, доки не буде викладено на підлогу ручки кожного з учасників. *(Учасники виконують запропоновані дії.)*

Тепер мені набагато простіше пояснити суть гри. Зараз ми приберемо ручки, а ви самі займете їхні місця. Вам потрібно буде розташуватися таким чином, щоб у результаті вийшла скульптура. Кожний з вас повинен торкатися хоча б кого-небудь із групи (долоньками, плечима, колінами...). Запам'ятайте цю картину! А тепер пройдіться приміщенням. *(Учасники виконують вправу під музику.)* І знову займіть те саме положення, у якому ви перебували тільки-но.

Вправа «Я реальний, я ідеальний»

Учням пропонується розповісти про себе, якими себе бачать учасники зараз і якими б вони хотіли бути в ідеалі.

Інформація для роздумів. «Конфлікти»

Типологія конфліктів:

- ▶ за кількістю та складом сторін конфлікту (внутрішньо особистісний, міжособистісний, особистісно-груповий, міжгруповий, міжколективний, міждержавний, міжнаціональний);
- ▶ за проблемно-діяльнісною ознакою (управлінські, сімейні, педагогічні, політичні, економічні, творчі);
- ▶ за тривалістю перебігу (гострі і хронічні, швидкоплинні, тривалі та інші);
- ▶ за змістом (побутові й суто проблемні);
- ▶ за ступенем загострення протиріч (незадоволення, протидія, розбрат, ворожнеча, війна);
- ▶ за ознакою можливого вирішення (конструктивний (продуктивний) і деструктивний).

Причини конфліктів полягають у розбіжності:

- ▶ знань, умінь, навичок, особистісних рис;
- ▶ функцій управління;
- ▶ емоційних, психічних та інших станів;
- ▶ економічних процесів;
- ▶ завдань, засобів та методів діяльності;
- ▶ мотивів, потреб, ціннісних орієнтирів;
- ▶ поглядів і переконань;
- ▶ розумінь, інтерпретацій інформації;
- ▶ очікувань, позицій;
- ▶ оцінок і самооцінок.

Вправа «Створення дерева конфліктогенів»

Однією з причин виникнення конфлікту є *конфліктогени поведінки*. Це слова або дії, які породжують конфлікт. Давайте разом намалюємо дерево конфліктогенів. На дошці є стовбур дерева. У кожного з вас є листочки з дерева. На цих листочках напишіть приклади конфліктогенів. Причепіть свій листочок до дерева і зачитайте свій приклад.

Вправа «Ознаки конфліктогенів поведінки»

Учасники об'єднуються в групи.

Завдання: визначити ознаки конфліктогенів поведінки.

Можливі ознаки:

- ▶ відкрита недовіра;
- ▶ перебивання іншої людини;
- ▶ оцінювання людей;
- ▶ наголошування на розбіжностях між собою та іншою людиною;
- ▶ стійке небажання визнавати свої помилки й чиясь правоту;
- ▶ зниження внеску інших людей та одночасне перебільшення свого внеску у спільну справу;
- ▶ постійне нав'язування своєї точки зору іншим;
- ▶ хибність суджень;
- ▶ різке прискорення темпу мовлення й раптове закінчення розмови;
- ▶ невміння вислухати і зрозуміти точку зору іншої сторони.

Який висновок ми можемо зробити, поглянувши на дерево конфліктогенів? *(Намагатися їх не вживати, щоб не створювати конфлікти.)*

Інформаційний дайджест «Способи вирішення конфліктів»

Учені К. Томас і Р. Кілмен визначили основні, найбільш прийнятні стратегії поведінки в конфлікті. Вони вказують, що існує 5 стилів поведінки під час конфлікту: пристосування, компроміс, уникання, суперництво, співпраця.

Пристосування — людина нехтує своїми інтересами, щоб задовольнити інтереси іншого.

Співпраця — процес, який складається з послідовних взаємодій, коли людина прагне брати активну участь у ви-

рішенні конфлікту й захищати свої інтереси, але ще й бажає співпрацювати з іншими учасниками конфлікту. Це спільна спроба знайти таке рішення, яке цілком задовольняло б вимоги обох сторін.

Уникання — людина намагається уникнути конфлікту. Шляхом уникання можна відкласти справу на деякий час.

Компроміс — часткове задовільнення обох сторін.

Суперництво — людина намагається задовольнити свої інтереси за рахунок іншого. Вона використовує здібності аргументувати свої дії. Суперництво може означати «стати на захист своїх прав», якщо людина переконана, що вона права.

Можна визначити 5 способів вирішення конфліктів:

1. **«Черпаха» (ухилення).** «Черпахи» тікають і ховаються у свій панцир, щоб уникнути конфлікту. Вони відмовляються від своїх цілей і тримаються осторонь від суперечливих питань, через які виникає конфлікт, і від людей, причетних до суперечки. Вони вважають, що вирішувати конфлікт — річ безнадійна. Їм легше втекти (фізично чи психологічно) від конфлікту, ніж зіткнутися з ним.
2. **«Акула» (примус).** «Акули» намагаються переконати опонентів, силоміць примушуючи їх вирішувати конфлікт. Для «акул» найголовніше власні цілі, а стосунки з людиною мають для них другорядне значення. Вони будь-якою ціною готові добитися свого. Їх мало хвилює, чи подобаються вони комусь. «Акули» переконані, що конфлікти вирішуються тоді, коли хтось перемагає. Вони намагаються здобути перемогу, шокуючи суперників, нападаючи раптово, а також залякуючи чи погрожуючи їм із позиції сили.
3. **«Плюшевий ведмедик» (згладжування).** Для «ведмедиків» найголовніше — добрі стосунки, а власні цілі не мають для них великого значення. Вони прагнуть усім

подобатися, хочуть, щоб усі їх любили і цінували. Вони вважають, що конфлікти не можна владнати без шкоди для стосунків. «Ведмедики» бояться завдати болю, образити, зіпсувати дружбу. Їхнє кредо: «Я готовий пожертвувати власними цілями, роби все, що хочеш, аби тільки я тобі подобався».

4. **«Лисиця» (компроміс).** «Лисиці» невибагливі як у своїх цілях, так і у стосунках з людьми. «Лисиці» шукають компромісу. Вони жертвують частиною своїх цілей під час конфлікту й переконують іншого поступитися якоюсь частиною своїх. Вони шукають такого рішення, за якого обидві сторони дотримуватимуться «золотої середини». Вони готові пожертвувати заради досягнення згоди як частиною своїх домагань, так і стосунками.
5. **«Сова» (переговори).** «Сови» дуже високо цінують власні цілі та стосунки. Вони розглядають конфлікт як проблему, яку треба вирішити, і шукають таких способів, які б задовольнили їх та іншу сторону. «Сови» сприймають конфлікти як засіб поліпшення стосунків шляхом послаблення напруги між двома людьми.

Діагностична п'ятихвилинка

Тест «Як поведився б я в конфліктній ситуації»

Для кожного конфлікту в наведеному нижче переліку вкажіть, що ви найімовірніше зробили б. Позначте судження, яке найточніше відображає ваші дії. У деяких випадках ви, можливо, не обрали б жодного варіанта, але, будь ласка, зробіть свій вибір.

1. Ви з однокласником сперечаєтесь з приводу того, хто зараз працюватиме на комп'ютері:
 - а) я б відмовився від бажання працювати і не вважав більше однокласника своїм другом;
 - б) я б намагався примусити його поступитися й дозволити мені працювати на комп'ютері першому.

2. Ви з однокласником хочете читати книгу з бібліотеки одночасно:
 - а) я б не наполягав на тому, щоб читати першим, але б розчарувався в однокласникові як у другові;
 - б) я б вислухав уважно, навіщо йому саме зараз потрібна ця книжка. І якби його аргументи були переконливі, я б віддав йому книжку, бо дружба — це дуже важливо.
3. Ви з однокласником хочете одночасно скористуватися стругачкою для олівців:
 - а) я б дозволив однокласнику загострювати олівець першому, аби не сваритися;
 - б) я б запропонував вирішити цю проблему жеребкуванням.
4. Ви з однокласником сперечаєтесь за місце в черзі у їдальні:
 - а) я б дозволив однокласнику стати переді мною, але розчарувався б у ньому як у другові;
 - б) я б запропонував компромісне рішення: мінятися місцем у черзі через день.
5. Ви з однокласником претендуєте на одне місце за вашим улюбленим столом у бібліотеці:
 - а) я б намагався примусити однокласника дозволити мені зайняти це місце, незважаючи на його невдоволення;
 - б) я б уважно вислухав, чому друг хоче там сидіти, і якби його аргументи були переконливі, я б поступився місцем, бо гарні стосунки важливіші.
6. Ви з однокласником працюєте над класним проектом. Обидва хочете малювати ілюстрацію до нього, й ніхто не хоче писати текст:
 - а) я б намагався примусити однокласника дозволити мені малювати ілюстрацію, незважаючи на його невдоволення;

- б) я б шукав компромісу й погодився на те, щоб кожен із нас зробив частину малюнків і написав половину тексту.
7. Ви з однокласником граєте із м'ячем. Ніхто з вас не хоче навести лад на спортивному майданчику:
- а) я б намагався примусити однокласника це зробити, незважаючи на його невдоволення;
- б) я б запропонував працювати разом.
8. Ви з однокласником вирішили створити відеофільм. Обидва хочете знімати відеокамерою, але ніхто не хоче писати сценарій:
- а) я б уважно вислухав аргументи однокласника, і якби він мене переконав, дозволив знімати йому, бо друг — це важливо;
- б) я б шукав компромісу і запропонував по черзі працювати з камерою і написати по половині сценарію.
9. Ви розповіли однокласнику секрет, а він розкрив його стороннім:
- а) я б уважно вислухав, чому він так зробив, і постарався зрозуміти його, бо друг — це найважливіше;
- б) я б запитав, чому друг так учинив, і ми б домовились про зберігання секретів один одного в майбутньому.
10. Ви з однокласником сперечаєтесь з приводу того, хто виконав більшу частину роботи у спільному звіті:
- а) я б вибрав компроміс і погодився із тим, що кожен із нас виконав половину роботи;
- б) я б намагався довести свою правоту, переглядаючи кожну сторінку звіту, щоб з'ясувати, який внесок зробив кожний.

Нарахування балів

Обведіть кружечком ті літери, які ви позначили в кожному пункті. Потім полічіть кількість обведених літер у кожній вертикальній колонці. Що більша сума балів

з певної стратегії розв'язування конфліктів, то частіше ви схильні її застосовувати. І навпаки.

Ухилення:	1 а	2 а	3 а	4 а
Примус:	1 б	5 б	6 б	7 а
Згладжування:	2 б	5 б	8 а	9 а
Компроміс:	3 б	6 б	8 б	10 а
Переговори:	4 б	7 б	9 б	10 б

Правила безконфліктної поведінки:

- ▶ не використовувати конфліктогени;
- ▶ вирішувати спірні питання тут і тепер, не відкладаючи їх;
- ▶ менше ображатися;
- ▶ прагнути адекватно сприймати й усвідомлювати конфлікт;
- ▶ спілкуватися відкрито;
- ▶ намагатися зрозуміти позицію іншої людини;
- ▶ аргументувати свої бажання, уміти вислуховувати аргументи іншого;
- ▶ бути готовими визнавати свої помилки, вибачатися;
- ▶ бути гнучкими.

Формула мудрої поведінки в конфлікті (ВПРСТ)

- В** — відкритість.
- П** — позитивне ставлення.
- Р** — раціональне мислення.
- С** — співпраця.
- Т** — терпимість до людей.

Короткий курс доброзичливих стосунків

Шість важливих слів: «Я визнаю, що припустився цієї помилки».

П'ять важливих слів: «Ти зробив це просто чудово!».

Чотири важливі слова: «А як ти вважаєш?».

Три важливі слова: «Порадьте, будь ласка».

Два важливі слова: «Щиро дякую!».

Найважливіше слово: «Ми».

Вправа «Конфліктна поведінка»

Мета: закріпити знання учнів про різні види конфліктної поведінки.

Хід гри: Учасники об'єднуються в чотири підгрупи. Кожній пропонують на вибір картки з таким змістом:

Конкуренція. «Щоб я переміг, ти повинен програти».

Пристосування. «Щоб ти виграв, я повинен програти».

Компроміс. «Щоб кожен із нас щось виграв, кожен повинен щось програти».

Співпраця. «Щоб я виграв, ти теж повинен виграти».

Кожній підгрупі пропонується обговорити, підготувати і продемонструвати конфліктну ситуацію, в якій застосовується певний вид поведінки.

Запитання для обговорення: «Як цей вид поведінки в конфлікті впливав на ваш емоційний стан, ваші почуття? Які причини спонукають людей обирати такий стиль поведінки в конфлікті? Який стиль найконструктивніший для встановлення добрих взаємин?»

Вправа «Двадцять бажань»

Педагог пропонує учасникам закінчити речення, яке починається словами «Я хочу...» у двадцять різних способів. Записуються всі бажання, які спадають на думку, не важлива їхня реалістичність або прийнятність для інших.

Вправа «Я ображаюся»

Педагог пропонує учасникам закінчити речення: «Я ображаюся, коли...». Бажаючі зачитують закінчення речення, а керівник групи запитує, в кого ще подібні ситуації викликають образи. Підкреслюється, що названі ситуації образливі для більшості людей, а тому треба пам'ятати: «Якщо ти образив когось сьогодні, до тебе ця образа повернеться завтра».

Інформаційний дайджест «Правила вирішення конфлікту»

1. Необхідно виявити предмет і джерело конфлікту. Часто буває підміна предмета у процесі конфлікту.
2. Не слід розширювати предмет конфлікту, треба скорочувати число претензій, особливо емоційного характеру. Не можна відразу розібратись у всіх проблемах відносин — треба з'ясувати головну, яка є стрижнем конфлікту: взаємна неприязнь, ділове суперництво або просто заздрість.
3. Треба знати, як розвивається конфлікт. Він проходить три стадії: виникнення напруженості у відносинах — передвісник конфлікту; взаємна неприязнь виходить назовні, починаються сутички, порушуються особисті стосунки; вирішення конфлікту.
4. Необхідна увага до обох конфліктуючих сторін — «ініціатора» і «звинувачуваного». Треба з'ясувати, чого добивається ініціатор конфлікту, які його цілі: ділові, самоствердження, амбіції, прагнення принизити іншу людину і т. д. Ініціатор конфлікту повинен запропонувати позитивне рішення.
5. Потрібна правильна оцінка обох сторін. Треба знати психологічні механізми оцінювання. У конфлікті не має бути переможців, щоб конфлікт не розвивався далі.

6. Не можна переоцінювати досягнення одних і недооцінювати досягнення інших. Не можна одних весь час захочувати, інших карати, а третіх просто не помічати.
7. Особливу увагу слід приділяти конфліктним особам. У кожному колективі такі є. Не можна дозволити розцвісти їхнім поганим рисам.

Ці правила ми знаємо, але забуваємо в ситуації суперництва. Їх можна об'єднати під назвою «Мирне вирішення конфлікту»:

1. Опишіть проблему, якою її бачить людина.
2. Зосередьте увагу на проблемі (не на людині).
3. Слухайте, не перебиваючи. Будьте уважні до почуттів іншої людини.
4. Виявіть бажання проаналізувати всі можливі рішення.
5. Знайдіть те спільне, що дасть можливість дійти згоди.

Правила високоморального спілкування:

1. Не вчиняй стосовно інших так, як ти б не хотів, щоб вчиняли з тобою.
2. Дай людям відчути свою значущість.
3. Вирішуючи конфлікт, чітко визнач свої цілі.
4. Хто робить перший крок до примирення, той і виграє.

Кілька правил вирішення конфлікту:

1. Конфліктуйте не поспішаючи.
2. Аналізуючи конфліктну ситуацію, шукайте причину і не зациклюйтесь на самому факті конфлікту.
3. Подумки програйте всі «позитивні» і «негативні» наслідки тих чи інших варіантів розвитку конфлікту.
4. Конфлікт не намагайтеся «зам'яти», а доведіть його до логічного кінця, якщо переконані, що ви праві, що вас зрозуміють і підтримають у колективі.
5. Не конфліктуйте через дрібниці.

Інформаційне повідомлення **«Дружба. Де вона починається?»**

Дружба — безкорисні особисті взаємини, засновані на довірі, щирості, взаємних симпатіях, на спільних інтересах, захопленнях. Обов'язковими ознаками дружби є повага до думки друга і терпіння. Друг ніколи не відвернеться від тебе у складні часи, завжди зрозуміє і підтримає. Друг ніколи не стане слухати інших, що б ти не говорили про тебе. Хто як не друг скаже тобі правду? Тільки друг може сказати тобі про помилки, і на нього не можна за це ображатися. Справжня дружба об'єднує людей, які здатні пробачити і зрозуміти недоліки інших. Дружба — невід'ємна частина життя кожної людини. Як казав Бенджамін Франклін: «Брат може не бути другом, але друг — завжди брат».

Взаємодопомога, чуйність, ввічливість — обов'язкові ознаки дружного класу. Неприпустимі в класі образливі прізвиська, непристойні жарти, грубість у взаєминах, неповага до дівчат. Дружбу, товаришування можна зруйнувати грубими, недоречними висловами. Тому будьте уважні та замислюйтеся над своїми словами і вчинками.

Вправа «Подарунок»

Вибирається перший бажаний. Учасникам групи пропонується по черзі подарувати йому що-небудь (не матеріальне!). Це може бути зірка на небі, схід сонця, талант... Тобто те, що не можна покласти в кишеню, але можна зберегти назавжди в душі. Учні міняються ролями.

Обговорення

«Правила дружби»:

1. Дружба — це правда і чесність кожного.
2. Поважай тих, із ким дружиш.
3. Що вимагаю від друга, насамперед вимагаю від себе.

4. Ніколи нікого не обманюй, не ображай.
5. Ні до кого не чіпляйся, грай чесно, не дражнись.
6. Будь терплячий, не засмучуйся через невдачу.
7. Ти не кращий за всіх, але і не гірший від усіх!
8. Якщо вмієш добре щось робити, навчи іншого.
9. Успіху можна досягти тільки разом, у колективі. Частіше кажи: «Давай дружити!», «Нумо грати!».

Тест «Чи гарний ти друг?»

1. Ви знаєте багато цікавих історій про одного зі своїх приятелів. Що ви зробите:
 - а) розповісте їх іншим людям;
 - б) розповісте, не назвавши імені;
 - в) залишите історії при собі.
2. Ваш друг часто бере щось у вас, але ніколи не повертає річ. Зараз він хотів би взяти відеокамеру. Що ви робитимете:
 - а) скажете, що зараз камери у вас немає;
 - б) дасте її;
 - в) відмовите, пояснивши причину.
3. Друг випадково розбив ваш годинник. Ваші дії:
 - а) відмовитесь від нового годинника, але влаштуєте маленький скандал;
 - б) вимагатимете гроші;
 - в) скажете, що і без того збиралися купити новий.
4. Ваш друг підтримує стосунки з людиною, яку ви не любите. У такому випадку:
 - а) скажете другові, що він повинен зробити між вами вибір;
 - б) розірвете стосунки з другом;
 - в) нічого не скажете і продовжуватимете спілкуватися.

5. Ви відчуваєте, що у вашого друга незабаром будуть великі неприємності. Тоді ви:
 - а) порвете стосунки з ним, щоб не постраждати самому;
 - б) продовжите дружбу;
 - в) відверто поговорите з ним.
6. Вважаєте, що дійсний друг повинен:
 - а) ділитися з вами всім;
 - б) залишати свої думки і проблеми при собі;
 - в) говорити тільки те, що хоче.
7. Вашому другові потрібні гроші, ви маєте можливість їх йому дати. Ви говорите:
 - а) «Переб'єшся! Мені вони й самому стануть у пригоді»;
 - б) «Візьми їх, мені доставить задоволення допомогти тобі!»;
 - в) «Згадай, скільки разів ти мені допомагав. Моя послуга ніщо в порівнянні із цим».
8. Що ви зробите, якщо вам потрібно позичити гроші в друга?
 - а) натякнете здалеку;
 - б) попросите в борг;
 - в) нічого йому не скажете.
9. Ваш друг купив одяг, що, як вам здається, йому не личить, тоді ви:
 - а) скажете, що він виглядає смішно;
 - б) скажете, що ця річ не для нього, і поясните чому;
 - в) нічого не скажете.
10. Ви вважаєте, що ваш друг:
 - а) менш розумний, ніж ви;
 - б) більш розумний, ніж ви;
 - в) ви на одному інтелектуальному рівні.

Підрахунок балів:

а	б	в
1	2	3

Результати:

Від 21 до 30 балів: ви справжній друг.

Від 15 до 20 балів: у вас є друзі, але, як більшість із нас, ви іноді не проявляєте в стосунках належного розуміння. Коли не знаєте, як реагувати, спробуйте поставити себе на місце іншої людини.

Від 10 до 14 балів: ви схильні більше звертати увагу на себе, ніж на інших. Ця ваша риса — бар'єр для справжньої дружби. Щоб стати гарним другом, потрібно проявляти більше інтересу до інших людей.

Бесіда на тему «Цінність дружби»

Дружба випробовується не тільки лихом, а й повсякденними дрібницями. Навіть між кращими друзями виникають сварки. Буває так, що дружиш із кимось, а потім раптово щось ламається, розбивається — і від дружби залишаються лише уламки. Звичайно, можна знову помиритися, попросити вибачення. А якщо образа занадто велика? Ти чекаєш, коли твій друг першим підійде до тебе, щоб вибачитися, а він не підходить. Йому не дозволяє гордість. Починає здаватися, що підходити друг до друга вже безглуздо і занадто пізно. Пізно? Ні, просити пробачення ніколи не пізно. Саме через те, що ми боїмося зробити перший крок, усе ускладнюється і дружбу вже не склеїти.

Лев Миколайович Толстой писав: «Коли люди сваряться, обоє винуваті», тож рішуче підходь миритися. А краще взагалі не сваритися.

Педагог ставить учням запитання: «Як ви вважаєте, чому виникає непорозуміння між кращими друзями?».

Варіанти учнівських відповідей:

- ▶ друг поводиться неоднаково зі мною наодинці й у присутності інших людей;
- ▶ друг іноді, не подумавши, допускає грубі зауваження;
- ▶ друг часто чіпляється до мене або своїми вчинками ображає мої почуття;
- ▶ найкращий друг ображається, якщо я дружу з кимось іще;
- ▶ друг не зберігає моїх секретів.

Педагог: Існує безліч причин для сварок, іноді ми схильні формувати власне судження про будь-яку подію або людину, не вникаючи в суть речей. Виникає бажання засудити іншого, якщо його думка не збігається з нашою, ми починаємо нав'язувати друзям власну думку. Д. Карнегі колись написав: «Особисто я віддаю перевагу суниці з вершками, але риба віддає перевагу хробакам. Тому, коли я йду на риболовлю, то не думаю про те, чого сам хочу. Я думаю про те, чого хоче риба. Я насаджую на гачок як принаду не те, що люблю я. А черв'ячків і сушених коників...».

Педагог: «Як ви розумієте ці слова?».

Варіанти учнівських відповідей:

- ▶ різні смаки в людей;
- ▶ що добре мені, необов'язково добре для іншого;
- ▶ розходяться думки щодо однакових питань.

Підсумок: Отже, якщо хочеш зберегти дружбу, пам'ятай, що твоя думка назавжди залишиться твоєю, а твій друг завжди буде думати по-своєму. І цей факт треба приймати як даність. Будеш намагатися нав'язувати іншому свою правду — і не помітиш, як зруйнуються дружні стосунки.

Притча про цвяхи

Жив собі хлопчик із жахливим характером. Якось батько дав йому мішок цвяхів і звелів по одному забивати їх у паркан щоразу, коли хлопчик втрачає терпець і з кимось

свариться. Першого дня той забив 37 цвяхів. Згодом навчився контролювати себе, і кількість цвяхів щодня зменшувалася. Хлопчик зрозумів, що легше опанувати свої емоції, ніж забивати цвяхи. Нарешті настав день, коли він не забив жодного цвяха. Син підійшов до батька і сказав про це. Тоді батько наказав синові витягати з паркана по одному цвяху в ті дні, коли він не втрачав самоконтролю і ні з ким не сварився. Минав час, і згодом син зміг похвалитися батькові, що в паркані не залишилося жодного цвяха. Батько відповів: «Ти добре поводишся, але подивися, скільки дірок залишилося... Паркан уже ніколи не буде таким, як колись». Якщо ви з кимось сваритеся й говорите щось неприємне, то залишаєте після себе такі ж рани, як ці дірки від цвяхів. Словесні рани завдають такий самий біль, як і фізичні. Не залишайте на своєму шляху таких дірок! Не забивайте цвяхів ворожнечі, нерозуміння, жорстокості в душі людей! Будьте толерантні!

Вправа «Принципи»

Учні об'єднуються у робочі групи (4–7 осіб). Ведучий пропонує до розгляду принципи, за якими обирають друзів: **зовнішність, спільні інтереси, поведінка, соціальне положення, рівень інтелекту**. Кожна група працює над одним принципом. Дітям потрібно обґрунтувати його важливість під час вибору друга. Потім відбувається представлення кожної групи й обговорення.

Вправа «Поняття»

Дуже часто ми плутаємо справжніх друзів із компанією. Давайте разом подумаємо і розділимо ці поняття.

Одна група учнів має виділити суттєві ознаки компанії, а інша — ознаки друзів. Під час роботи учнів педагог стежить за тим, чи правильно діти зрозуміли завдання.

Вправа «Витинанка»

Діти стають у коло спиною одне до одного. Кожному дають розгорнену паперову серветку.

Педагог: «У вас у руках серветка. Складіть її навпіл. Відірвіть правий куток. Знову складіть навпіл. Відірвіть лівий куток (і т. д.). А тепер розгорніть свої витинанки. Бачите, у кожного з вас витинанки різні. А чому? Адже інструкції були однакові для всіх. Тому що всі ми різні. Ми по-різному сприймаємо інформацію, по-різному мислимо. Пам'ятайте про це і не намагайтеся підлаштувати друга під себе. Безглуздо ображатися на людину, яка має власну думку, нехай навіть відмінну від вашої. Якщо цінуєте дружбу, поважайте своїх товаришів. Будьте відверті з близькими вам людьми та вчіться прощати».

Казка «Колючка»

На великій сонячній галявині росла Колючка. Навколо було багато квітів і трав, та Колючці здавалося, що на світі вона зовсім самотня, а поруч лише одні реп'яхи. Колючка ні з ким не дружила. Вона часто дивилася в синє небо і думала: «Ось небо — велике, чисте і світле, а ось сонце — тепле, ласкаве і ніжне, але вони такі недосяжні. А я самотня і прив'язана до землі».

Вона думала так щодня і ще більше засмучувалась від самотності, і все твердішими ставали її голки.

Але одного ранку Колючка прокинулася від чийогось ніжного дотику. Вона подивилась у різні боки і побачила Сонячний Промінчик.

— Привіт! — сказав він. — Уже середина літа, усі квіти цвітуть, а ти про що думаєш?

— Що значить цвітуть? — здивувалася Колючка. — Я про це нічого не знаю.

— А ти подивись навколо і побачиш, — посміхнувся Промінчик. Колючка озирнулася і вперше помітила, на якій великій, світлій і гарній галявині вона росте. Скрізь були барвисті квіти — яскраві й ніжні, легенький вітерець ласкаво торкався їх і щось нашіптував, а навколо кружляли метелики, літали птахи і співали веселих пісень.

— Як же так? — здивувалася Колючка. — Тут таке цікаве життя, а я нічого не бачила, дивилась тільки в себе і нудьгувала від самотності. Так дивно! Промінчик! — скрикнула вона. — Допоможи мені стати такою ж гарною, як ці квіти!

— Це дуже просто, — відповів Промінчик, — довіряйся світу, відкрий йому себе, і побачиш, як все зміниться!

Колючка виструнчилася, озирнулася навколо і посміхнулася.

І раптом всі квіти посміхнулися їй у відповідь. Колючка поворушила корінням і відчула, як земля живить її, підвела голівку і побачила, як їй посміхається сонечко, поворушила листочками і відчула ласкавий дотик вітру. Пташки заспівали їй красиву пісню, і Колючка розцвіла.

— Я розцвіла! — радісно вигукнула вона. — Дякую тобі, Сонячний промінчику. Як же тут гарно!

У Колючки розпочалося Нове Життя.

Запитання для обговорення: «Як жила Колючка? Що робила? Чи відображалось її внутрішнє життя на зовнішніх стосунках зі світом? Що означає, на вашу думку, «дивитися тільки в себе»? Що призвело до змін у житті Колючки? Із чого вони почалися? Чи позначилося це на її поведінці? Хто допоміг Колючці змінити життя?

Орієнтовні запитання й відповіді для осмислення казки:

Коли жива істота починає щось робити? *(Коли хтось з нею взаємодіє.)*

Де взаємодія в казці? *(Посмішка Колючки — посмішки інших квітів у відповідь.)*

Коли хочеться щось робити? (*Коли ти живеш не сам, а серед подібних собі, життя не здається безглуздим, щось примушує жити, діяти.*)

Що означало діяти для Колючки? Визначте ланцюжок її дій.

У чому суть вчинку Колючки? (*Вона навчилася «довіряти світу, відкривати йому себе, випрямилася, посмінулася...»*)

Як змінилося життя Колючки?

Чи нагадує вам когось Колючка?

Вправа «Мій образ»

Педагог роздає кожному учаснику аркуш паперу А4, на якому потрібно написати своє ім'я і намалювати власний образ (це може бути певний символ, предмет, будь-що). Слід наголосити, що вміння малювати тут не важливе. Як усі виконають завдання, ведучий пропонує кожному по черзі назвати своє ім'я і розповісти про власний образ.

По закінченню презентацій створюється «Галерея портретів» учасників.

Запитання та орієнтовні відповіді:

Подумайте і скажіть, який висновок ми можемо зробити після виконання цієї вправи? (*Усі люди різні.*)

А як нам, таким різним, жити, навчатися і працювати разом та ще й не сперечатись одне з одним? (*Треба бути толерантними одне до одного.*)

Педагог: «Що таке толерантність, як бути толерантною людиною, ви сьогодні дізнаєтеся на занятті, **тема** якого **«Толерантність у нашому житті»**. Кожен із нас незалежно від соціального статусу, віку і статі хоче, щоб його любили, поважали, цінували. Кожен мріє про те, щоб інші дарували йому тепло, добро, відчуття комфортності й радості спілкування. Водночас мало хто замислюється над значенням цих слів.

Подумайте і скажіть, що таке добро?

Що означає бути доброю людиною і робити добро іншим?

А як можна подарувати тепло?

Як ви думаєте, що таке захист?

Що означає бути захищеним?

У кожного з нас є дорогі місця, куди завжди хочеться повернутися. Там нас люблять, захищають, поважають і завжди чекають. Найкомфортніше нам у сім'ї, в якій ми зростаємо. Давайте поміркуємо, а де ще ми відчуваємо увагу інших людей? Так, це наша школа. Скільки б не минуло років, що б не сталося в житті, двері школи завжди відчинені. Ваші вчителі радо зустрінуть вас. Школа — це ще одна велика родина».

Запитання для обговорення: «Як ви думаєте, чи можна назвати ваш клас родиною? Що спільного є в усіх вас? Якими словами можна схарактеризувати стосунки в родині?»
(Любов, дружба, повага, терпимість.)

Вправа «Зашифровані слова»

Бути толерантною людиною — означає з повагою ставитися до всіх людей. Дуже важливим є наше вміння ввічливо спілкуватися.

Які слова треба використовувати, щоб із нами було приємно спілкуватися? (*Ввічливі слова.*) Зараз перевіримо, чи знаєте ви їх.

На дошці заздалегідь записані слова, букви в яких переставлені місцями:

добрий день — йдбрио нъед;

добрий ранок — бодийр окран;

добрий вечір — борийд ірчев;

дякую — куюдя;

будь ласка — дубь сакал;

пробачте — ропчебат;

до побачення — няопчебан од.

Учні мають назвати слова правильно.

Тест «Риси толерантної людини»

Мета: з'ясувати, як учні сприймають себе, які свої риси вони оцінюють як позитивні; якими хочуть стати; які засоби вбачають для реалізації мети; навчити самокритичності та об'єктивності.

Хід роботи: Спочатку у стовпчик «А» поставте «+» навпроти тих трьох якостей, які, на вашу думку, у вас найбільш виражені: «0» — навпроти тих трьох якостей, які найменше виражені. Потім у стовпчик «Б» поставте «+» навпроти тих трьох якостей, що, на вашу думку, найбільш характерні для толерантної особистості.

Кожен учасник одержує бланк «Риси толерантної особистості».

Педагог підраховує загальногрупову кількість позначених плюсом якостей у колонці «Б» за кожним параметром і записує у бланк, прикріплений на дошці. Три якості, які набрали більшу кількість балів, — це ядро толерантної особистості.

Потім дітям пропонується порівняти власні уявлення про толерантну особистість («+» у колонці «Б») з уявленнями групи.

Вправа «Асоціативний ряд до слова “толерантність”»

Педагог на аркуші паперу вертикально записує слово «толерантність» і пропонує учасникам назвати характеристики людини, які асоціюються у них із поняттям «толерантність» і починаються на кожну літеру цього слова:

- Т — терпимість;
- О — об'єктивність;
- Л — люб'язність;
- Е — емпатія;
- Р — розумність;
- А — адекватність;

- Н — неагресивність;
- Т — творчість;
- Н — небайдужість;
- І — інтелектуальність;
- С — співчуття;
- ТЬ — тактовність.

Вправа «Рекомендація»

Мета: закріплення знань з теми заняття «Навички критичного самоаналізу»; формування в учнів уміння бути об'єктивними до себе.

Хід роботи: Учнім необхідно підготувати рекомендацію для прийняття в закритий клуб толерантних людей. У ній необхідно зазначити свої головні сильні сторони, представити себе як людину, гідну стати членом клубу.

Ведучий нагадує, що йдеться про реальні, невигадані факти і сильні сторони.

Запитання для обговорення: «Чиї презентації сподобалися? Чим саме? Якщо в когось виникали труднощі, то як їх можна подолати? Із чим вони пов'язані? Які ваші враження від виконаних завдань? Чого нового ви дізналися?».

Творче завдання «Школа дружби»

Педагог об'єднує учнів класу у групи і пропонує їм уявити себе вчителями «Школи дружби». Вони мають навчити своїх учнів товаришувати одне з одним і розповісти про способи, які б допомогли їм побудувати добрі стосунки з учителями, батьками, братами і сестрами, природою, тваринами.

Наприклад, щоб подружитися з братами і сестрами, потрібно:

- ▶ частіше цікавитися їхніми інтересами;
- ▶ допомагати їм у хатніх справах;
- ▶ щиро поділяти їхні радощі та проблеми.

Тест «Мій клас: який він?»

«Сипучий пісок». Такий тип колективу зустрічається досить часто. Взаємовідносини людей у ньому справді нагадують пісок, зібраний у пригорщу: начебто всі піщинки разом і водночас окремі одна від одної. Повіє вітер — і пісок розлетиться, поки хто-небудь знову не збере його до купи. Так і люди в цьому колективі: усі разом і водночас кожний сам по собі. Немає зв'язку між учнями. Ніщо їх не згуртовує по-справжньому: ані спільна мета, ані уподобання, ані симпатії одне до одного. У такому колективі немає лідера, до чийої думки прислухалася б решта осіб.

«М'яка глина». Відомо, що глина — матеріал, що легко піддається обробці, з нього можна виліпити будь-що. У руках хорошого майстра шматок глини може перетворитися на витвір мистецтва. Але невмілі руки лише марно використовують цей матеріал. Отже, і колектив цього типу схожий на глину: яка людина стане лідером цього угруповання, такі взаємовідносини встановляться в ньому. Стосунки в такому колективі загалом доброзичливі, проте не скажеш, що тут панує взаємодопомога. Зазвичай колектив складається з дрібних товариських груп, які мало спілкуються між собою.

«Мерехтливий маяк». У штормовому морі маяк указує морякам правильний курс. Потрібно лише бути уважним, не втрачати маяк з поля зору. Зауважте, маяк горить не постійно, а мерехтить, наче каже: «Тримайся мене — і не потрапиш у біду!». Отже, у колективі такого типу переважає бажання все робити спільно, підтримувати одне одного. Група помітно вирізняється серед інших своєю індивідуальністю. Проте в ній недостатньо проявляються ініціатива, воля і наполегливість щодо досягнення поставленої мети. Авторитетні «доглядачі маяка», тобто ті, хто не дає згасну-

ти полум'ю солідарності, — організатори, актив. Лише завдяки їм колектив тримається разом і діє як єдине ціле.

«Палаючий факел» — це живе полум'я, паливом для якого є міцна дружба, єдина воля, взаєморозуміння, ділова співпраця і відповідальність не лише за себе, а й за весь колектив. Світити можна і для себе, продираючись крізь хащі труднощів, долаючи перешкоди і прокладаючи шлях до поставленої мети. Проте хіба можна відчувати себе щасливою людиною, коли поруч комусь важко, коли позаду тебе товариші, які потребують допомоги? Звичайно, ні! Так скаже кожна особа, яка належить до колективу цього типу. Про таке угруповання можна сказати, що воно справжній моноліт. Тут кожний готовий прийти на допомогу іншим, вислухати і зрозуміти товариша, працювати на благо всієї групи.

«Червоне вітрило» — символ спрямованості вперед, дружби, вірності й обов'язку. Тут живуть і діють за принципом: «Один за всіх, і всі за одного!».

Запитання для обговорення:

Який опис найбільше відповідає типу вашого класу?

Що треба робити, щоб клас став дружнішим, щоб ви жили єдиним бажанням творчо працювати і вирішувати разом усі проблеми класу?

Чи важливо для дружби, щоб усі однокласники добре навчалися і мали однакові інтереси? Чому?

Вправа «Чарівний ярмарок»

Педагог пропонує учням уявити, що вони на чарівному ярмарку, де можна продавати або купувати риси характеру. Він роздає їм по два стікери. На першому стікері записують риси характеру, які б хотіли продати, на іншому — риси, які б хотіли придбати. Стікери клеять на дошку в хаотичному порядку. Потім кожен учасник гри, не дивлячись, забирає два стікери.

Запитання для обговорення:

Які риси характеру ви витягнули?

Чи змогли б ви прийняти такі риси?

Чи хотіли б ви змінити в собі певні риси характеру?

Мозковий штурм «Повага»

Педагог: «Поняття “повага” нерозривно пов’язане з терміном “межі особистості”. Отже, нам необхідно встановити межі або рамки поведінки, які не слід порушувати. Їх потрібно встановити ще до того, як потрапимо в ситуацію, яка може підштовхнути нас до ризикованої поведінки. У виборі меж завжди зберігайте баланс: поважайте власні межі й межі особистості інших. Протягом усього життя вам доведеться уточнювати власні межі й корегувати їх. І це роблять усі люди, потрапляючи в різні ситуації, приймаючи рішення й набуваючи досвіду. Питання полягає в тому, які саме риси характеру ви формуєте: позитивні чи негативні? А зараз ми проведемо з вами рольову гру. Для цього об’єднаємося у групи. Кожна група одержить ситуацію, яку треба інсценувати, причому кожному ситуацію потрібно зіграти двічі: один раз із закінченням, яке демонструє неповагу, а другий раз — із виявленням поваги».

Ігрові сценарії до теми «Повага»:

- ▶ Ви стоїте в черзі у шкільній їдальні. Хтось кидає шматок хліба, який влучає вам у голову.
- ▶ Ви із сім’єю в кінотеатрі. Демонструється дуже цікавий кінофільм, але ваш маленький братик починає вовтузитися в кріслі й проситься в туалет.
- ▶ Ви стоїте в черзі й випадково наступаєте на ногу дівчині, яка стоїть попереду. Вона обертається і сердито дивиться на вас.

- ▶ Ви присутні на шлюбній церемонії й раптом помічаєте, що один із гостей, який сидить поруч із вами, заснув і почав хропіти.
- ▶ Ви хочете увійти в переповнений вагон метро, але в цей момент кілька людей починають відштовхувати вас і намагаються протиснутись у двері.
- ▶ Ви граєте у футбол і ненароком розбиваєте вікно сусіда.
- ▶ Вам сподобалась якась річ у магазині, і ви хочете дізнатися, скільки вона коштує. Але до єдиного продавця стоїть велика черга покупців.

Рекомендації для дітей, або «Кодекс поведінки» в конфлікті

Ефективність управління конфліктами залежить від уміння дотримуватися своєрідного «кодексу поведінки» у конфлікті. До основних вимог цього кодексу, на думку О. Власової, належать такі: налаштування на позитивне (принаймні на нейтральне) ставлення до опонента, створення бази для довіри. Чому це необхідно? Річ у тім, що конфлікт завжди виникає, коли зачіпають наші інтереси або нам це здається. Той, хто це робить, — ворог! Що ми бачимо у ворогу? Найгіршу частину його особистості! Та ставимось до нього з підозрою та сторожкістю.

Раціональніше, навіть у конфлікті, побачити в опоненті друга та найкращі його якості. Із ким легше вирішити проблему, що виникла, — з ворогом чи другом?

Як же побачити в опоненті «друга»?

Тут доречні такі поради:

- ▶ на початку розмови поговори на іншу тему, бажано легку, жартівливу, на яку існує загальна точка зору. Тим самим створюється база довіри в конфлікті;

- ▶ подумай про гідності партнера;
- ▶ пригадай усі гарні якості його особистості;
- ▶ нарешті, просто з інтересом подивись на нього як на особистість зі всіма плюсами та мінусами.

Переключись з емоційного на раціональний режим роботи психіки. У конфліктах найчастіше домінують емоції. Це призводить до стану афекту, коли свідомість просто відключається і людина не відповідає за свої дії. Ми застрягаємо на з'ясуванні відносин, а справа не рушить з місця. Якщо проблема не вирішується, то відносини або сильно погіршуються, або розриваються. Ось чому необхідно відокремлювати своє ставлення, емоції від самої проблеми і не плутати їх. Важливо при цьому намагатись вирішувати два самостійні завдання: знайти рішення проблеми та упорядкувати при цьому стосунки. Але якщо рішення не знайдене, треба зберегти добрі стосунки. Адже до пошуку рішення можна повернутись і пізніше, спираючись на збережені взаємини.

Дай опонентові «випустити пару», говори, коли він охолонув. Під час його «вибуху» слід поводитися спокійно, упевнено. Багато що залежить від того, наскільки ми зуміємо допомогти опоненту зменшити внутрішню напругу. Найбільш доречними прийомами в цьому випадку можуть бути мовчання, добра посмішка, рукостискання тощо. Якщо це не допомагає, бажано уявити, що навколо нас є оболонка, через яку не проходять стріли агресії. Ми ізольовані, як у захисному коконі.

У процесі численних досліджень була виявлена цікава закономірність: негативний емоційний вплив підсилюється, якщо отримує підкріплення у вигляді емоційного реагування. Не отримавши підкріплення, негативний емоційний вплив згасає.

Основними прийомами, що дозволяють не відповідати на негативний емоційний вплив, можуть бути такі:

- ▶ не поспішай реагувати, тримай паузу;
- ▶ подивись на себе збоку;
- ▶ знайди, на що відволіктись;
- ▶ щиро пожалій про себе опонента;
- ▶ свідомо зверни свою увагу на інше, сконцентруйся не на слухових відчуттях, а на об'єктах, що сприймаються візуально та чуттєво.

Вимагай від опонента спокійного обґрунтування претензій, але скажи, що будеш ураховувати факти та об'єктивні докази, а не емоції.

Основні прийоми при цьому:

- ▶ використовуй різноманітні відкриті запитання;
- ▶ скорочуй кількість запропонованих претензій;
- ▶ переведи ці претензії на рівень конкретного кінцевого результату, який бажає мати опонент;
- ▶ попроси в опонента поради, запитай, як би він усунув те, що викликало його претензії, але при цьому не виправдовуйся, не звинувачуй інших, не посилайся на обставини;
- ▶ заверши контакт на позитивній ноті, наприклад, подякуй опоненту за те, що підказав ще один критичний погляд на твою діяльність.

Запобігай можливій агресії несподіваними прийомами. Головним завданням при цьому є зниження рівня негативних емоцій, а в ідеалі — і переключення опонента з негативних емоцій на позитивні.

Серед цих прийомів такі:

- ▶ довірливо попроси в опонента поради;
- ▶ постав несподіване запитання зовсім про інше, але значуще для співрозмовника;
- ▶ нагадай про те, що пов'язувало вас у минулому і було приємним;
- ▶ скажи доречний комплімент.

Запропонуй опоненту висловити свої варіанти рішення проблеми:

- ▶ не шукай винних і не пояснюй становище, що сталося, а шукай спільний вихід із нього;
- ▶ не зупиняйся на першому прийнятному варіанті, а створюй спектр варіантів, потім із нього вибери найкращий;
- ▶ слід знайти взаємоприйнятний варіант рішення, шукай точки зіткнення;
- ▶ якщо не можете домовитись, шукайте об'єктивну основу згоди (нормативи, закон, факти, існуючі положення, інструкції тощо).

Давай оцінку тільки діям і вчинкам опонента, а не його особистості, не перескакуй із проблеми на особистість. Не зачіпай його гідності. Він цього не вибачить, навіть якщо й поступиться натиску. Можна сказати: «Ти вже двічі не виконав свою обіцянку», але в жодному разі не можна говорити опонентові: «Ти безвідповідальна людина».

Відбивай як луну за допомогою запитань зміст його висловлювань і претензій: ствердження викликають опір, а запитання — відповіді. Прикладами запитань можуть бути такі: «Чи правильно я тебе зрозумів?», «Ти хотіла сказати...?», «Якщо я тебе правильно зрозумів...». Ця тактика усуває непорозуміння та демонструє увагу й повагу до людини. Адже зрозуміти — не означає погодитися з опонентом.

Не бійся вибачитись, якщо відчуваєш, що ти неправий, але роби це швидко, рішуче та не наприкінці розмови. Дотримання такої лінії поведінки, по-перше, обеззброює опонента та випереджає можливу критику і, по-друге, викликає в нього повагу, адже здатні вибачитись тільки впевнені та зрілі особистості. Вибачення може стати вагомим внеском у рішення проблеми.

Сформулюй прийняту домовленість і обговори взаємини на майбутнє. Якщо зайшли в конфлікті у глухий кут, по-

верніться назад, до тієї точки, де ваші інтереси збігались. Фіксуйте кожну досягнуту згоду.

Якщо конфлікт переходить у скандал, замовкни першим. Люди почуваються у такому випадку ніяково, особливо якщо не впевнені у своїх висловах або діях. Мовчання дозволяє вийти зі сварки. У будь-якому конфлікті — дві сторони, а якщо одна зникла, із ким сваритись? Але при цьому мовчання не має бути образливим (без глузування, зловтіхи, виклику тощо).

Слід уникати характеристик емоційного стану опонента. «Заспокійливі» фрази типу «Ну ось, поліз у пляшку!», «А чого ти кип'ятишся? Чого бісишся?» тільки зміцнюють і підсилюють розвиток конфлікту.

Прийоми і методи подолання стресових ситуацій:

- ▶ Переключитися на діаметрально протилежний вид діяльності в порівнянні з тим, що викликав стресову ситуацію.
- ▶ Спробувати розслабитися, зняти напругу, використовуючи прийоми аутогенного тренування (дихальні вправи; фізичні вправи, орієнтовані на терморегуляцію).
- ▶ Зайнятися улюбленим видом спорту.
- ▶ Зайнятися улюбленою справою, хобі.
- ▶ Поїхати за місто, у ліс, піти в парк.
- ▶ Зробити аналіз і переоцінку цінностей; переконати себе, що все це не варте нервово-психічної напруги, яку ви пережили.

3.5. Уроки формування навичок конструктивного спілкування в сім'ї

Для батьків дуже важливо мати можливість відкрито й ефективно спілкуватися зі своїми дітьми. Така комунікація йде на користь не тільки дітям, а й кожному члену сім'ї. Не слід забувати, що діти вчаться конструктивно спілкува-

тися, спостерігаючи за своїми батьками. Якщо батьки спілкуються відкрито й ефективно, є велика ймовірність, що їхні діти будуть чинити так само. У дітей починають формуватись ідеї та уявлення про себе на підставі того, як їхні батьки спілкуються з ними. Ефективно спілкуючись, батьки засвідчують свою повагу дітям. Ті, у свою чергу, відчують, що їх чують і розуміють, унаслідок чого самооцінка дітей підвищується. З іншого боку, неефективне й негативне спілкування між батьками й дітьми змушує їх повірити в те, що їх самих та їхні інтереси ігнорують, їх не чують і не розуміють.

У сім'ях, де культивується ефективне спілкування, діти більш відповідальні. Вони розуміють і знають, чого очікувати від своїх батьків, і коли дізнаються, чого батьки очікують від них самих, стають більш старанними, намагаючись виправдати ці очікування. Вони більш упевнено відчують свою позицію в сім'ї і краще взаємодіють з батьками.

Способи позитивного спілкування з дітьми

Починайте ефективно спілкуватися з дітьми, коли вони ще маленькі. Перш ніж батьки та їхні діти зможуть почати спілкуватись повноцінно, обидві сторони цього процесу повинні відчути себе досить комфортно, щоби зробити крок назустріч один одному. Батькам необхідно вдумливо підготуватись до створення сприятливих умов для відкритої, ефективної комунікації. Батьки, які дарують своїм дітям багато любові, розуміння та сприйняття, допомагають створити сприятливу атмосферу для відкритого спілкування. Діти, які відчують себе зігрітими батьківською любов'ю і приймаються своїми батьками, мають більше шансів розкритись і поділитися з ними своїми думками, почуттями, проблемами.

Але іноді батькам легше на рівні почуттів сприймати своїх дітей, ніж висловити їм це на ділі. Батькам важливо

демонструвати своїм дітям, що вони люблять і приймають їх. Вони можуть зробити це як вербальним, так і невербальним способом. При цьому важливо акцентувати увагу на позитивному сприйнятті. Наприклад, коли дитина сама прибирає свої іграшки після гри, батьки можуть сказати про те, що вони цінують її: «Я дуже ціную, коли ти прибираєш іграшки без підказки». Під час розмови з дітьми батькам слід бути обережними в тому, що вони кажуть і як вони це кажуть. Усе, що батьки кажуть своїм дітям, указує на те, що вони відчувають по відношенню до них. Наприклад, якщо батьки кажуть щось на кшталт: «Не заважай мені зараз. Я зайнятий!», діти можуть вирішити, що їхні бажання й потреби не важливі для батьків. Невербально батьки можуть продемонструвати дітям своє прийняття за допомогою жестів, міміки та інших несловесних форм зовнішнього вираження емоцій і почуттів. Батькам слід уникати таких проявів, як крик та імітована байдужість, коли вони не звертають увагу на своїх дітей. Така поведінка заважає ефективному спілкуванню. Батькам необхідно навчитись демонструвати своє прийняття тими способами, які їхні діти зможуть зрозуміти правильно. У цьому допоможе практика.

Спілкуйтесь на рівні вашої дитини. Коли батьки спілкуються зі своїми дітьми, їм важливо спуститись до їх дитячого рівня як словесно, так і фізично. Вербально батькам треба використовувати відповідну віковим особливостям мову, яку їхні діти зможуть зрозуміти без зусиль. З дітьми молодшого віку це можна зробити, використовуючи прості слова. Наприклад, малюки найкраще зрозуміють таку форму, як «не бий свою сестру» замість «абсолютно неприйнятно бити сестру». Фізично батьки не повинні, наприклад, підніматись над своїми дітьми під час розмови. Замість цього їм слід опуститися донизу, щоб бути приблизно на одному з дітьми рівні: стати на коліна, присісти, нагнутись тощо. Це забезпечить зоровий контакт з дитиною, який

легше буде підтримувати протягом бесіди, крім того, якщо діти дивляться в обличчя батьку/матері (бачать його/її погляд), вони менше бояться.

Навчіться слухати по-справжньому. Уважно слухати — це навичка, якої необхідно вчитись і використання якої слід практикувати. Вона є невід’ємною складовою ефективного спілкування. Коли батьки слухають своїх дітей, вони демонструють свій інтерес до них і захопленість їхніми висловлюваннями.

Ось кілька важливих кроків, що допоможуть стати кращим слухачем:

- ▶ Установіть і підтримуйте зоровий контакт. Батьки, яким це вдається, показують своїм дітям, що вони зацікавлені.
- ▶ Усуньте всі відволікаючі фактори. Коли діти хочуть розмовляти, батьки повинні продемонструвати їм свою стовідсоткову увагу. Вони повинні відкласти все, чим займалися, повернутися обличчям до своєї дитини і щиро дослухатись до дитячих слів. Якщо батьки, наприклад, продовжуватимуть читати газету або дивитися телевізор, це підштовхне малюка до висновку, що його батьки не зацікавлені в тому, що він каже. Якщо діти висловлюють бажання поспілкуватись, коли в батьків невідкладні справи, треба домовитися з дитиною про час для дружньої розмови.
- ▶ Слухайте, тримаючи язик за зубами. Батьки повинні постаратися звести до мінімуму свої спроби перервати дитину, поки вона висловлює все, що вважає за потрібне. Вони можуть висловити своє схвалення, наприклад, за допомогою посмішки або дружнього дотику, але не переривати. Переривання часто порушує хід думки дитини, що може бути дуже неприємним і прикрим явищем.

- ▶ Нехай ваші діти знають, що їх почули. Після того як діти закінчили розповідь, батьки можуть переконати їх у тому, що слухали уважно, повторивши сказане трохи іншими словами. Наприклад, «Синочку, схоже, ти дуже добре провів свій день у дитячому садку». Крім того, це надасть дитині можливості виправити неточно сприйнятий батьками зміст розповіді.

Нехай ваші розмови будуть короткі. Що дитина менше за віком, то важче для неї витримувати довгі промови. Є одне чудове правило для батьків — говорити маленьким дітям щось не довше 30-ти секунд, потім попросити прокоментувати сказане. Тобто завдання батьків полягає в тому, щоб передавати за раз невелику порцію інформації, перевіряючи при цьому, чи утримують діти свою увагу і чи розуміють те, про що їм кажуть. Батьки також повинні надати своїм дітям право вирішувати, коли варто зупинитися. При цьому дорослим учасникам діалогу важливо звертати увагу на ті підказки, які допоможуть зрозуміти, що дітям вже достатньо отриманої інформації: непосидючість, відсутність зорового контакту, відволікання та ін. Батьки повинні знати не тільки те, коли спілкуватися зі своїми дітьми, а й коли їм треба припинити розмову.

Формулюйте правильно запитання. Деякі запитання сприяють тривалій і плідній бесіді, у той час як інші можуть зупинити спілкування, відбивши будь-яке бажання продовжувати розмову. Батькам важливо постаратися ставити відкриті запитання. Саме вони часто вимагають ґрунтовної відповіді, яка буде продовженням бесіди. Відкриті запитання, що починаються зі слів «що», «куди», «хто» або «як», часто дуже корисні для того, щоб допомогти дітям краще розкритись. Батьки повинні уникати запитань, які потребують формальної відповіді «так» чи «ні» (тобто закритих запитань). Уміння ставити правильні запитання всіляко сприяє розмові, але батькам слід проявити обережність, щоб у ході спілкування зі своїми дітьми не поставити занадто

багато запитань. Коли це відбувається, розмова швидко стає схожою на допит, і дітям стає дуже складно розкритись.

Під час спілкування з дітьми висловлюйте власні почуття та ідеї. Для ефективного спілкування необхідний «двосторонній рух». Не тільки батьки мають бути доступні та уважно слухати дітей, а й у дітей має бути така можливість. Батьки теж повинні ділитися своїми думками й почуттями. Саме у процесі двостороннього діалогу вони можуть багато чого навчити своїх дітей, наприклад, родинних цінностей і моралі. Однак і тут батькам необхідно бути обережними, щоб не проявити засудження або зарозумілість. Цілком логічно: що більше батьки відкриваються своїм дітям, то більше їхні діти відкриваються для них.

Плануйте та систематично проводьте сімейні зустрічі або виділяйте час для спілкування. Час, відведений для сімейного спілкування, можна використовувати для гри в комунікативні ігри. Спільне веселе й корисне дозвілля у колі родини сприяє створенню комфортної атмосфери.

Зізнавайтесь, якщо ви чогось не знаєте. Коли діти ставлять запитання, на які їхні батьки відповісти не можуть, слід визнати, що дане запитання потребує вивчення. Батьки можуть використовувати такі випадки, як отримання спільного (з дитиною) досвіду навчання. Наприклад, батьки можуть навчити своїх дітей того, як отримати інформацію з енциклопедії, з Інтернету тощо. Батьки мають показати своїм дітям, що вони люди і тому не можуть знати абсолютно все, це набагато краще, ніж давати неточні відповіді.

Старайтеся, щоб ваші пояснення були повноцінні. Відповідаючи на запитання дітей, батьки повинні дати їм стільки інформації, скільки потрібно, навіть якщо тема викликає у батьків дискомфорт. Це не означає, що вони повинні вдаватися в усі можливі подробиці. Просто важливо, щоб батьки знали, який обсяг інформації потрібен їхнім дітям, а потім давали його. Важливо, щоб батьки переконалися, що інформація, яку вони надають дітям, відповідає їхньому

віку. Також потрібно заохочувати дітей формулювати запитання. Це допоможе з'ясувати, чим вони цікавляться. Якщо дітям не надавати достатньо інформації, вони можуть зробити свої висновки, що можуть виявитися хибними.

П'ять порад, які допоможуть організувати конструктивне спілкування з вашими дітьми

1. Постарайтеся зробити все, щоб діти захотіли вас почути. Є простий та універсальний спосіб: незалежно від того, наскільки це важко, постарайтеся усі ваші розмови починати зі щирої спроби зрозуміти вашу дитину.
2. Постарайтеся приборкати свою емоційну реакцію. Емоції лише заважають.
3. Ставте відкриті запитання, що вас цікавлять, але тільки не конфронтаційні. Попросіть дитину розповісти про її бажання та підтримайте її. Нехай вона побачить, що ви вірите в неї.
4. Не показуйте, що маєте якісь нагальні потреби, будьте незалежні. Коли ви чогось вимагаєте від своєї дитини — чогось, що покращить ваше самопочуття (і заспокоїть вас), ви стаєте вразливими, тому що вона зовсім не повинна давати вам це. Не отримуючи бажаного, ви будете ще більше прагнути контролювати свою дитину та маніпулювати нею. У свою чергу, ваш дитина буде ставати все більш неслухняною.
5. Нічого не робіть, доки обидва не заспокоїться. Ви можете, якщо потрібно, взяти тайм-аут на кілька хвилин або на стільки, на скільки буде потрібно. Коли емоції стабілізуються, сядьте та порозмовляйте. Дуже неефективно робити спроби вирішити конфлікт, перебуваючи в самому розпалі сварки.

Неефективні способи конструктивного спілкування, що порушують рівновагу і призводять до боротьби за владу чи знижують самооцінку дитини та її батьків

1. Занадто багатослівні й виснажливі бесіди з дитиною.

Дослідження довели, що людський мозок здатний утримувати одночасно тільки чотири «порції» інформації (або унікальних ідей) в короткостроковій (активній) пам'яті. Це становить приблизно 30 секунд або одне-два речення.

Приклад неефективного звертання: «Я не впевнена, що в цьому навчальному півріччі ти зможеш ходити й на балет, і на футбол. Знаєш, напевно, ти не зможеш це робити, тому що заняття футболом щовівторка, у середу й четвер о 16:00, і в ті ж дні балет. Отже, тобі доведеться нашвидкуруч перевдягатись і ходити не завжди охайним, бо в тебе не буде достатньо часу на себе, тобі треба буде складати всі необхідні речі для балету в понеділок увечері, отже, усе треба випрати ще в неділю...».

У цій промові стільки різних ідей, що малюк буде плутатись і мимоволі налаштовуватись проти дорослого. Крім того, вислів має в цілому негативний, тривожний тон, який може викликати в дитини реакцію, сповнену сумнівами й тривоною. Не треба викладати малюку всю інформацію відразу. Краще розбийте її на окремі фрагменти, щоб вона стала більш легкою для сприйняття. Перш ніж розказувати про всілякі перешкоди, дозвольте дитині розповісти про свої власні вподобання.

Приклад ефективного звертання: «Якщо в цьому півріччі ти підеш і на балет, і на футбол, тобі доведеться кілька вечорів іти відразу з одного заняття на інше. Давай сядемо й подумаємо, чи буде це зручно для тебе і для мене».

У цьому прикладі батьки обмежують розмову двома пропозиціями, що полегшує дитині сприйняття інформації. Вони також дають чіткі уявлення про спільну мету (працювати на благо обох) і подальші кроки (сісти й обговорити це питання). Нарешті, така розмова повідомляє про готовність співпрацювати та враховувати дитячі потреби, як і потреби дорослих.

2. Обурення й багаторазові нагадування. Більшості мам знайома ситуація, коли всі вранці поспішають і кожному треба допомогти зібратись. Дитина, яка постійно відволікається і не може зібратися вчасно, — справжній виклик для зайнятих батьків. Багато які з них відчують, що не можуть контролювати ситуацію й відчайдушно намагаються зробити це за допомогою обурення, претензій або критики. Проблема в тому, що тим самим вони фактично вчать дітей ігнорувати себе. Доки діти зовсім маленькі, їм потрібно більше допомоги та навчання, але коли вони дорослішають, досвідчені батьки повинні дозволяти дітям брати на себе більшу відповідальність за наслідки своїх вчинків або бездіяльність.

Приклад неефективного звертання (до 9-річної дитини): «Я розбудила тебе на годину раніше спеціально, тому що ти ніколи не можеш зібратися вчасно. Ти повинен почати одягатися просто зараз. Чи потрібно мені щось підписати у твоєму щоденнику?». Десятьма хвилинами пізніше: «Я ж сказала тобі збиратися, а ти все ще байдикуєш. Через тебе ми всі запізнимось. Почисть зуби та вдягайся». Десятьма хвилинами пізніше: «Де твій щоденник? Я ж просила тебе принести його мені на підпис. І ти досі не закінчив одягатися. Ми вже запізнюємось» тощо.

Ця мама бере на себе занадто багато відповідальності й побічно дає дитині зрозуміти, що не довіряє їй управління ситуацією без інструктажу та втручання. Вона немов «нависає» над дитиною, намагаючись

у кожній дрібниці скеровувати життя свого сина чи доньки. Це так зване «вертолітне виховання», яке може призвести до невпевненості дитини в собі, зайвої залежності, позбавити її можливості відчувати свою автономність і компетентність. Тон також негативний і нав'язливий, що, швидше за все, викличе роздратування, образу та опір або пасивну агресію дитини.

Приклад ефективного звертання: «Ми будемо виїжджати до школи рівно за 45 хвилин. Якщо ти не готовий до уроків, тобі доведеться пояснити це своїм учителям».

Ця інструкція коротка і чітка. Вона не містить осуду, тривоги та спроб контролювати дії дитини. Батьки дозволяють дитині набути досвіду, усвідомити закономірні наслідки певної поведінки.

3. Викликання в дитини почуття провини й сорому. Один з найважливіших уроків, який мають засвоїти батьки: маленьким дітям не властиво відчувати усвідомлене співпереживання щодо ваших проблем. Вони розвиваються поступово, у міру дорослішання. Тому очікування того, що маленькі діти зможуть стати на ваше місце й подивитись на певні речі вашими очима, дещо передчасне. Коли дитина відмовляється виконати якусь указівку, це зовсім не означає, що вона недбайлива або байдужа. Просто дитина орієнтована на отримання задоволення тут і зараз, а також на пізнання своїх границь, щоб дізнатися, що для неї є прийнятним, а що — ні. Більшість батьків перебуває у стресовому стані через безліч завдань, що стоять перед ними, часто вони навіть забувають подбати про самих себе. Тому, якщо діти не проявляють прагнення до взаєморозуміння, це може спричинити образу й обурення батьків. Важливо приділити час для себе, побути наодинці зі своїми почуттями, заспокоїтись, використовуючи глибоке дихання тощо. Не можна дозволяти негативним емоціям виплеснутись

і звести нанівець усе напрацьоване в спілкуванні з вашою дитиною.

Приклад неефективного звертання: «Я неодноразово просила тебе навести лад серед іграшок, і що? Ось вони розкидані по всій підлозі у вітальні. Хіба ти не бачиш, що я весь день на ногах, працюю, не покладаючи рук? Заради вас же! Тепер я маю перечіплятись через твої іграшки або витратити свій дорогоцінний час на їх прибирання! Що з тобою, чому ти така егоїстка?».

Ця мати виплескує велику кількість негативної енергії. І хоча всі ми можемо поспівчувати їй, таке звернення до дитини обвинувачувальне й неповажне. Називати дитину егоїстичною, маючи на увазі, що з нею щось не так, дуже шкідливо. Діти звикають до негативних ярликів і починають сприймати себе саме так. Образа, приниження чи сором дитини можуть на фізичному рівні негативним чином сформувати провідні шляхи в її голові. Називайте неприйнятною лише конкретну поведінку дитини, а ваш малюк усе одно повинен залишатись у ваших очах гарним.

Приклад ефективного звертання: «Я бачу, що іграшки ще не прибрані, і мене це засмучує. Для мене важливо, щоб у домі був порядок і всім нам було комфортно. Усі іграшки, які розкидані, треба буде сьогодні ввечері відправити спати в гараж. Ти зможеш отримати їх назад, коли прибереш решту іграшок завтра».

Це звертання не містить гніву та звинувачень. Дорослий застосовує чіткий, зрозумілий, але не надмірно каральний метод і надає дитині можливість завтра спробувати ще раз і досягти успіху. Малюку не приписують негативну мотивацію й не вішають ярлик на його особистість.

4. Небажання вислухати своїх дітей. Усі б ми хотіли навчити наших дітей поважати інших. Найкращий спосіб зробити це — моделювати шанобливе та дбайливе поводжен-

ня в наших власних стосунках. Це допоможе дитині зрозуміти цінність поваги та емпатії, навчить прийомів ефективного спілкування. Уважно слухати дитину буває іноді складно, бо наш розум обтяжений безліччю різних доручень. Якщо ви зараз не можете приділити малюку час, краще відкласти розмову, ніж вислухати дитину наполовину, без ентузіазму. Проте пам'ятайте: дітям важко довго чекати, вони хочуть, щоб їх почули скоріше!

Приклад неефективної реакції (на розповідь сина про те, як він забив гол): «О, це добре, любий (не дивлячись в очі). Тепер іди й пограй зі своєю сестрою... (Бурмочучи про себе: Так... яку мені треба виставити температуру в духовці?)»

Вислуховування передбачає зоровий контакт, передачу нашого розуміння за допомогою виразу обличчя й голосу, а також використання слів, щоб відобразити наше ставлення до почутого. Ця мати привчає дитину не турбувати її зайвий раз, показує, що є речі, важливі для дитини і неважливі для неї.

Приклад ефективної реакції (на розповідь сина про те, як він забив гол): «Ти забив гол?! Фантастика! Я бачу, що ти дуже радий і пишаєшся тим, як ви грали. Я хочу почути про те, як усе відбувалось».

Ці батьки проявляють інтерес та ентузіазм, запрошуючи малюка уточнити й описати те, що сталося. Вони співзвучні стану дитини й відображають його почуття, тим самим допомагаючи малюку усвідомити власні реакції. Дитина відчуватиме себе важливою й гідною уваги та турботи. Такий тип емпатичного резонансу допомагає малюку формувати більш якісні провідні шляхи в головному мозку, а також розуміти зміст і значення емоцій.

Виховання дітей — це важка робота, у якій усі ми час від часу припускаємось помилок. Ефективне спілкування з нашими дітьми вимагає часу й енергії. Ми повинні усві-

домити наші власні почуття й автоматичні реакції і сповільнитись настільки, щоб мати можливість встигнути вибрати більш турботливий та уважний підхід. Обов'язково бережіть себе і дбайте про себе так, щоб у вас завжди було багато енергії для дітей. Можливо, вам слід переглянути пріоритети й дозволити деяким речам відбуватись безконтрольно. Це того варте, повірте. Діти, які мають батьків, які зайняті, але демонструють свою повагу до них, приділяють їм достатньо часу, учаться регулювати свої емоції, краще розуміти самих себе й будувати більш успішні стосунки з оточуючими.

4. РОБОТА ВЧИТЕЛЯ З ДОПОМОГИ БАТЬКАМ У ФОРМУВАННІ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Сучасна сім'я значно відрізняється від сім'ї, у якій виховувалися наші батьки та й ми самі: інший уклад, матеріальна забезпеченість, загальна культура й освіта. Як показують дослідження, реалії сьогодення розвинули такий феномен, як аномію, тобто такий стан індивіда і всього суспільства, за якого старі ідеологічні основи, нормативи і ціннісні та соціально-психологічні орієнтири зруйновані, а нові формуються хаотично і безсистемно. Робота із сім'єю — окремий напрям у діяльності як практичного психолога закладу освіти, так і педагогів.

Відомо, що універсальних принципів виховання немає і не може бути. Кожна сім'я унікальна. Дітям потрібно, щоб поруч були ті, хто може і досягти успіху, і терпіти невдачі. Саме у своїх батьків діти набувають свій перший досвід конструктивного спілкування, переймають моделі свого подальшого життя, які, на жаль, не завжди бувають прийнятними. Для сучасної сім'ї дуже важливо побудувати адекватні взаємовідносини усіх членів родини. І особливо батьків і дітей. Сім'я по праву вважається головним чинником і умовою розвитку й виховання дитини. Саме тут людина народжується (бажана або небажана), тут отримує зачатки фізичного і духовного розвитку (позитивні або негативні), перші знання про навколишній світ, тут формуються перші навички та вміння конструктивного спілкування, початкові критерії оцінювання добра, істини, краси.

Сім'я разом зі школою створює той найважливіший комплекс факторів, який визначає успішність або неуспішність всього освітнього процесу. Сучасна сім'я розвивається в умовах якісно нової суперечливої суспільної ситуації. З одного боку, спостерігається поворот суспільства до проблем сім'ї, розробляються і реалізуються комплексні цільові програми зі зміцнення та підвищення її значущості у вихованні дітей. З іншого боку, спостерігаються процеси, які призводять до загострення сімейних проблем.

Виокремимо **головні напрями співпраці вчителя з батьками** у контексті формування конструктивного спілкування молодших школярів.

1. Когнітивний компонент:

- ▶ уявлення про соціально прийнятні норми життя у суспільстві, виражені у поняттях: «можна», «не можна», «погано», «добре», «потрібно»;
- ▶ знання про способи взаємодії людей у суспільстві;
- ▶ розуміння дитиною наслідків своїх і чужих вчинків, їхнього впливу на емоційний стан інших людей;
- ▶ знання про особливості спілкування з людьми різного віку, статі тощо.

2. Емоційний компонент:

- ▶ ставлення дитини до емоційного стану однолітка і дорослого;
- ▶ толерантність;
- ▶ соціальна відповідальність;
- ▶ чуйність, співчуття;
- ▶ повага до іншої людини;
- ▶ ставлення до себе, упевненість у собі;
- ▶ мотивація на досягнення успіху в діяльності.

3. Поведінковий компонент:

- ▶ уміння діяти відповідно до соціально прийнятних норм поведінки;
- ▶ вибір шляхів вирішення конфліктних і проблемних ситуацій;

- ▶ пошук необхідної інформації, ведення діалогу з дорослими й однолітками;
- ▶ взаємодія в системах «дитина – дитина», «дитина – дорослий»;
- ▶ участь у колективних справах, спільних дорученнях;
- ▶ сформованість навичок самоконтролю, саморегуляції.

Партнерство, взаємна довіра, підтримка допоможуть вирішити конфліктні ситуації, попередити труднощі та помилки у вихованні дітей. Провідним, об'єднуючим органом у системі «сім'я – школа» має виступати школа, оскільки ефективність виховання молодших школярів значною мірою залежить від уміння педагогів працювати з батьками дітей, спрямовувати спільну діяльність на створення виховного середовища, яке інтегрувало б вимоги сім'ї і школи, гармонізувало їхні взаємини з урахуванням психолого-педагогічних особливостей соціального становлення дитини. Виховна позиція педагога, на думку З. Возної, включає такі аспекти: психологічна та професійна готовність до взаємодії з дитиною, дитячим колективом; стимулювання прояву виховного потенціалу сім'ї вихованця, представників соціуму, соціальних спільнот, з якими стикається дитина; здатність розвивати свої професійні та моральні якості залежно від потреб вихованців, вимог суспільства тощо.

Отже, завдання педагога — перетворення соціальної ситуації розвитку дитини на чинник особистісного становлення. Можна виокремити **головні напрями співпраці учителя та батьків** у процесі соціального становлення молодших школярів:

- ▶ **Інформаційно-просвітницька робота вчителя з батьками**, що акумулює теоретико-практичну підготовку батьків до виховання дітей («педагогічна школа» для батьків, психологічні тренінги, індивідуальне консультування, виконання практичних завдань, проведення батьківських зборів тощо), вона пробуджує рефлексивну активність батьків, перетворює сім'ю зі

стихійного на керований чинник впливу на формування особистості дітей молодшого шкільного віку.

- ▶ **Цілеспрямований вплив учителя на морально-духовне збагачення сімейного середовища через вихованців**, який ґрунтується на вдосконаленні всіх компонентів особистості школяра, формує ціннісні орієнтири дітей, емоції та почуття (естетичні переживання, радість від спілкування з мистецтвом, природою, з іншими людьми, співчуття, емпатія, совість, сором, терпимість, милосердя, щастя, любов до людини і природи тощо). Це поглиблює інтерес батьків до духовного світу дітей; сприяє встановленню доброзичливих, толерантних стосунків між дітьми та їхніми батьками, задоволенню потреби дітей у захисті, любові, повазі, розумінні, підтримці, спілкуванні; також сприяє збереженню та зміцненню здоров'я, формуванню ставлення до дитини як до цінності, індивідуальності, самостійного суб'єкта виховання. Під час планування уроків, формулювання виховної мети вчителю слід максимальну увагу приділяти морально-ціннісному потенціалу навчального матеріалу, який він використовуватиме. Адже формування конструктивного спілкування дітей можна здійснювати на уроках з рідної мови, довкілля, основ здоров'я та ін.
- ▶ **Активізація партнерства в системі «вчитель – батьки – учень»**. Спрямовується на вибудовування сім'єю і школою конструктивного діалогу у взаєминах із дитиною, що базується на індивідуальному підході до кожної дитини, принципах педагогіки співдружності та особистісно орієнтованої взаємодії, співпраці, партнерстві, взаємній відповідальності вчителів і батьків, довірі один до одного, співпереживанні через використання інтерактивних методів, які допомагають організувати і розгорнути суб'єкт-суб'єктну взаємодію (рольова гра, групова дискусія, робота в малих групах,

творчі завдання, мозковий штурм, повчальні історії, яскраві метафори, казкові розповіді; психогімнастичні, ігрові та тренувальні вправи, спільне дозвілля і спільна праця тощо).

- ▶ **Гармонізація взаємодії сім'ї і школи.** Перехід від керівництва сімейним вихованням до співробітництва з батьками учнів на засадах партнерства сприяє запровадженню системи принципів, які створюють основу для руху всіх її учасників — учителів, дітей, їхніх батьків.

Ми зосередили увагу на особливостях розвитку учнів початкових класів, адже в цьому віці формування особистості відбувається дуже динамічно: змінюється характер діяльності (систематичне навчання), суспільне становище (змінюються відносини з однолітками і дорослими), діапазон соціальних ролей (з'являється нова роль учня), формується самосвідомість, особисте самовизначення. У такій ситуації співпраця класного керівника з батьками є необхідною умовою гармонійного становлення особистості дитини, засобом подолання проблем соціального розвитку. Партнерство, взаємна довіра, підтримка допоможуть вирішити конфліктні ситуації, попередити труднощі та помилки у вихованні дітей.

Т. Кравченко пропонує дотримуватися під час діяльності таких принципів: гуманістичного, співробітництва, партнерства і нарощування виховних впливів.

Гуманістичний принцип:

- ▶ виявлення та врахування інтересів і потреб учасників взаємодії у процесі організації спільної роботи сім'ї і школи;
- ▶ опора на позитивні риси батьків і дітей, довіру до них, прийняття батьків як однодумців учителя щодо виховання і соціалізації дитини;
- ▶ оптимістичне ставлення до батьків і дітей у процесі вирішення наявних у них проблем;

▶ прийняття кожного учасника взаємодії, повага до його думки;

▶ зацікавлене ставлення до дитини, її долі, допомога у подоланні існуючих у неї труднощів соціалізації.

Виявлення інтересів і потреб батьків та дітей здійснюється за допомогою опитування, бесід, анкетування. Одержані дані враховуються в роботі (наприклад, зміна тематики виховної діяльності з дітьми і роботи з батьками, форм і методів її опрацювання, доповнення запропонованих тем додатковим змістом тощо).

Принцип співробітництва:

▶ визнання батьків активними учасниками, а не об'єктами педагогічної системи;

▶ знання і врахування особистісних якостей батьків і формування на цій основі оптимальних соціально-педагогічних зв'язків з ними;

▶ поцінування компетентності батьків, ініціативи;

▶ заохочення досягнень й особистого внеску кожного з них у виховну діяльність школи.

Реалізації цього принципу сприяє життєвий і соціальний досвід батьків; урахування школою соціального замовлення батьків (презентація власного досвіду сімейного виховання й аргументація його доцільності, визначення способів поліпшення життєдіяльності класного колективу через розробку анкет для дітей, обробку одержаної інформації, внесення пропозицій щодо своєї участі в життєдіяльності класу, школи з наступною їх реалізацією, участь у виховних заходах, організованих школою тощо).

Принцип партнерства:

▶ вирішення проблем, пов'язаних із вихованням дитини, її соціалізацією на взаємоузгоджених засадах, попередження міжособистісної напруги, конфліктності, протистояння;

- ▶ побудова взаємодії на довірі, відкритості, оперативному обміні інформацією;
- ▶ відповідальність кожного з партнерів за свої дії;
- ▶ узгодження очікувань і механізмів їх реалізації.

Партнерство досягається завдяки виявленню і врегулюванню розбіжностей і суперечностей, що виникають усередині трикутника «батьки – дитина – вчителі»; аналізу позицій кожного з партнерів щодо цілей виховної діяльності в сімейному і шкільному середовищах; попередженню протистояння взаємодіючих сторін; організації різних видів спільної роботи з урахуванням інтересів усіх учасників взаємодії, зміцнення взаємних контактів за рахунок дотримання етичних норм спілкування, використання «психологічного захисту» дитини.

Принцип нарощування виховних впливів:

- ▶ орієнтація учасників взаємодії стосовно один одного;
- ▶ спільність намірів у досягненні мети;
- ▶ наявність конкретних очікувань учасників стосовно один одного і результатів взаємодії;
- ▶ організація інформаційного обміну між учасниками взаємодії;
- ▶ виконання батьками власних «домашніх завдань» і участь у виконанні таких завдань дітьми;
- ▶ участь у роботі батьківського комітету класу або систематичне залучання до різних видів діяльності класного керівника (актив батьків) тощо.

Нарощування виховних впливів реалізується шляхом обговорення з батьками мети виховної діяльності школи, визначення можливих засобів її досягнення у процесі взаємодії; обміну інформацією і вироблення стратегії спільних дій щодо виховання дітей.

Тренінг для батьків «Конструктивний діалог у родині»

Мета тренінгу: сприяти становленню батьківської компетентності шляхом усвідомлення й осмислення механізмів діалогічного спілкування та формування вмінь і навичок конструктивної взаємодії з дітьми у сім'ї.

Вправа «Інтерв'ю»

Мета: познайомити всіх учасників, сприяти згуртованості групи та створенню комфортної атмосфери для успішної роботи.

Хід проведення:

Учасники об'єднуються в пари і по черзі беруть один в одного інтерв'ю, використовуючи такі запитання:

Ваше ім'я?

Що ви можете розказати про свою сім'ю?

Які три речі ви любите найбільше?

Ваше життєве кредо?

Який найцікавіший спогад з вашого дитинства?

Міні-лекція «Три шляхи у вихованні»

Мета: ознайомити учасників з різними підходами в сімейному вихованні.

Батьки у всьому світі, виховуючи своїх дітей, можуть іти одним із трьох шляхів: влади, поступливості або діалогу. Ось коротка характеристика цих шляхів.

Влада

Цей шлях спирається на переконання дорослого, що батьки завжди краще все знають і завжди мають рацію. Вони повсякчас демонструють дитині, хто головний. Дитина повинна підкорятися їхній волі, бажано без дискусії. Батьки найчастіше виступають у ролі контролера, екзекутора, судді, володаря, поліцейського, а іноді й ката. Такий

образ батьків викликає в дитини почуття страху, злості, гніву, жалю, несправедливості, кривди, приниження, сорому. У дитини розвивається переконання, що батьки її не розуміють, можливо, не люблять. У її поведінці може з'явитися опір, брехня, покора, агресія, ворожість, бунт або лицемірство. Дитина може думати: «Ніхто не прислухається до моєї думки, а значить, мої думки дурні та нічого не варті. Я ні на що не здатна, якщо мене треба постійно контролювати, слідкувати за мною, перевіряти. Тільки батьки знають, що добре для мене».

Можливі наслідки для дитини: відсутність бажання змінюватися, розвиватися, залежність від думки та оцінок інших, нездатність творчо мислити, самостійно вирішувати проблеми, занижена самооцінка, відсутність віри у власні сили.

Можливі наслідки для батьків: почуття безсилля, нездатності вплинути на ситуацію, що збільшують незадоволення дитиною та собою як батьками.

Наслідки для родини: холодність, неприязнь, емоційна відчуженість, ворожість, конфлікти. Родина перетворюється на поле битви.

Поступливість

На цьому шляху батьки заради спокою поступаються дитині, хоча це суперечить їхнім відчуттям і потребам. Вони підкоряються волі дитини, аби уникнути конфронтації. Постать батьків поступлива, але наелектризована злістю, роздратуванням щодо «самолюбивої, сповненої бажань і претензій» дитини.

Дитина почувається у вигравші — «Я перемогла!». Це породжує змішані почуття: тріумф, почуття провини, невпевненість, викликані відсутністю опору з боку дорослого. Вона може думати: «Усі повинні мені підкорятися. Найважливіші мої почуття і потреби. Батьки все зроблять за-

ради мене, слід тільки бути впертою». Свою волю дитина висловлює за допомогою крику, плачу, шантажу, тиску.

Можливі наслідки для дитини: відсутність почуття безпеки через своєрідну зміну ролей — батьки виявляються «слабкими», а дитина «сильною». У дитини може розвинутися імпульсивне реагування, егоїзм, нездатність підпорядковуватися авторитетові, суспільним та етичним нормам, а також працювати в колективі (виникають проблеми в школі, з ровесниками).

Можливі наслідки для батьків: неприязнь до дитини, безсилля, незадоволення собою як батьками, незадоволення з приводу постійних поступок дитині всупереч своїм потребам та почуттям.

Наслідки для родини: відчуженість, холодність, неприязнь (батьки не можуть витримувати поведінку своєї дитини, їм не подобається бути поряд з нею).

Діалог

На шляху діалогу батьки передають дитині важливі для них цінності, враховуючи почуття та потреби дитини, а в ситуації конфлікту шукають спільне рішення, яке б задовольняло всіх. Батьки поважають почуття, потреби та думки дитини. Допмагають дитині розкривати свої можливості, сприяють формуванню її адекватної самооцінки. Також батьки поважають свої потреби та почуття, можуть твердо сказати «ні», коли ситуація вимагає цього. Тому дитина може бути задоволена сама собою, відчувати повагу до власної думки та думки батьків (учителів, інших людей), мати високе почуття відповідальності за свої вчинки. Дитина може думати: «Я можу сама приймати рішення, я можу бути відповідальною, я здатна багато на що і хочу спробувати свої сили, а якщо в мене не вийде, спробую ще раз».

Можливі наслідки для дитини: бажання співпрацювати з батьками, їй подобається бути з ними. У дитини розвивається впевненість у собі, повага до потреб і почуттів інших.

Можливі наслідки для батьків: задоволення собою як батьками, почуття близькості, радість від перебування разом з дитиною, приязні стосунки з нею. Є можливість виразити своє незадоволення (гнів, розчарування, злість), не ображаючи дитину.

Наслідки для родини: менше конфліктів, бо вони вирішуються вчасно і за допомогою діалогу. Дитина вчиться самостійності та відповідальності. Розвиваються конструктивні діалогічні стосунки між батьками та дітьми, формуються міцні емоційні зв'язки та вміння виявляти взаємну турботу та повагу.

Рольова гра **«Застосування трьох шляхів у вихованні»**

Мета: проаналізувати різні виховні підходи батьків, сприяти розумінню необхідності використання діалогу в сімейному вихованні.

Обладнання: фігурки з кольорового паперу відповідно до кількості учасників: зірочки, сонечка, квіточки для об'єднання в групи; картки з написами «Влада», «Поступливість», «Діалог».

Хід проведення:

За допомогою кольорових фігурок тренер об'єднує учасників у три групи, кожна з яких вибирає картку з надписом «Влада», «Поступливість», «Діалог».

Завдання: відповідно до напису на картці слід придумати проблемну ситуацію та за допомогою рольової гри продемонструвати її. Час на підготовку — 20 хв.

Кожна група по черзі розіграє проблемну ситуацію в сім'ї, де батьки застосовують певний виховний підхід: «Владу», «Поступливість», «Діалог».

Учасники відгадують, який це був підхід, і пояснюють, чому саме вони так вважають. Таким чином, учасники кра-

ще усвідомлюють отриману інформацію, розуміють особливості кожного виховного підходу, його недоліки та переваги.

Запитання для коментування:

Як почувалися учасники в ролі дитини, батьків у кожному окремому випадку?

Як проявляють батьки свою любов до дитини у кожному з випадків?

На які моменти в розігруванні стосунків ви звернули увагу?

Які важливі висновки ви для себе зробили, аналізуючи кожен із виховних підходів у вихованні?

Творче завдання «Спогади дитинства»

Мета: сприяти актуалізації дитячого досвіду батьків для усвідомлення і розуміння проблем, які зараз переживає дитина.

Хід проведення:

I етап. Тренер пропонує учасникам озирнутися на своє минуле і пригадати своє дитинство у віці, в якому зараз їхня дитина.

Завдання:

1. Пригадайте себе у віці вашої дитини.
2. Що для вас було важливим?
3. Якими були ваш характер, особливості поведінки?
4. Повертаючись у сьогоднішній день, пригадайте ті вчинки вашої дитини, які вам не подобаються і уявіть, як ви б вчинили на її місці.
5. Спробуйте знайти в кожному із цих вчинків такі сторони, які можуть викликати у вас розуміння чи навіть відчуття радості, задоволення.
6. Визначте в кожному конкретному випадку, що саме нагадує про ваші вчинки в минулому.
7. Подумайте про те, як саме поведінкові прояви дитини відображають її індивідуальність та до чого вона прагне.

II етап. Учасники розповідають про свої спостереження.

Тренер підсумовує: Не забувайте, що одна із переваг батьків — радіти приємним сюрпризам своєї дитини.

Бажання батьків дозволяти дитині робити те, **що вона хоче**, і бути **ким вона хоче**, і є проявом любові до неї.

Звісно, батьки інколи прагнуть попередити неприємності в житті дитини, уберегти її від помилок, але у цьому випадку найбільшою помилкою батьків є позбавлення дитини досвіду та здатності самостійно пізнавати світ.

Метафора «Лялечка – метелик»

Якщо ми будемо прискорювати розвиток лялечки, вона ніколи не перетвориться на метелика і може загинути. Перетворення метелика з лялечки повинно пройти усі стадії.

Тренувальна вправа «Як звертатися до дитини»

Мета: розглянути особливості спілкування батьків і дітей та відпрацювати комунікативні навички.

Хід проведення: учасники об'єднуються в пари. Одному з пари доручається виконувати роль одного з батьків, іншому — роль дитини.

Тренер пропонує попрактикуватися взаємодіяти з дитиною на основі «правильних» і «неправильних» звернень. Учасник отримує 2 картки з різними зверненнями і повинен з різною інтонацією сказати фразу відповідно до ситуації.

Після програвання ситуацій учасники обговорюють, чому до дитини краще звертатися за допомогою певних фраз і чим інші звертання можуть їй нашкодити.

Казкова розповідь «Фіолетове кошеня»

Мета: за допомогою метафори продемонструвати різні підходи у вихованні та їхній вплив на розвиток дитини.

Хід проведення:

Тренер пропонує учасникам послухати казку «Фіолетове кошеня».

Фіолетове кошеня мило лапки тільки в місячному сяйві.

— І що я маю із цим робити? — кішка сплеснула лапами. Адже гарне, розумне кошеня, а тут таке... Ну що ти поробиш, хоч кіл на голові теши — ніщо не допомагає! Тільки в місячному світлі!

— Та що ти з ним церемонишся? — проревів кабан. — Скупай його у сонячному світлі, або ще краще, у річці, й годі! Подивіться-но на нього, — усі кошенята як кошенята, а цьому місячне сяйво подавай!

— Та воно ще ж зовсім дурне! — каркала ворона. — Голова маленька, розуму небагато. Ось підросте — із сонячного світла не витягнеш!

Фіолетове кошеня мило лапки тільки в місячному сяйві.

Місяць був великий, білий, яскравий.

— Любе кошенятко, — питав Місяць, — а чому ти фіолетове?

— А що, ще якийсь буває? — дивувалося кошеня.

— У мене є брат, — сказав Місяць. — Він дуже великий і яскраво жовтий. Хочеш на нього подивитися?

— Він схожий на тебе? Звичайно, хочу!

— Тоді не лягай спати, коли я почну танути в небі, а трішки почекай. Він вийде з-за тієї гори і займе моє місце.

Рано-вранці кошеня побачило Сонце.

— Яке ти тепле! — вигукнуло кошеня. — А я знаю твого брата Місяця!

— Передавай йому привіт, — сказало Сонце, — коли зустрінеш. А то ми з ним рідко бачимось.

— Звісно, передам.

Фіолетове кошеня тепер має лапки не тільки на сонці, а навіть у ванні з милом. Ну так і що?

(за казкою Д. Соколова)

Запитання для обговорення:

Як ви думаєте, про що ця казка?

До уваги тренера: У казці за допомогою метафори були зображені різні підходи до виховання дитини. Кішка, кабан і ворона надають зразок звичних, стереотипних підходів, а саме: провина, погроза та насмішка. Місяць — це символ віри. Він допомагає розширити межі можливостей і відкрити власні ресурси дитини. Тому батькам треба пам'ятати: виховуючи дитину, важливо прислухатися до неї, іти від її потреб, а не власного уявлення про них.

Вправа на рефлексію «Компліменти»

Мета: сприяти підвищенню позитивного психоемоційного тону групи, розвивати почуття власної самоцінності.

Хід проведення: Тренер пропонує учасникам висловити одне одному компліменти (по колу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Б. С. Младший школьник. Как помочь ему учиться / Волков Б. С. – М. : Академический проект, 2004. – 142 с.
2. Інтерактивні технології навчання / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко, Г. І. Коберник та ін. – К. : Наук. світ, 2004. – 85 с.
3. Коновалова М. В. Тематичні класні години 5–11 класи / Коновалова М. В. – Харків : Видавництво «Основа», 2011 р.
4. Коротаева Е. В. Организация взаимодействий в образовательном процессе школы / Коротаева Е. В. – М. : Национальный книжный центр, ИФ «Сентябрь», 2016. – 192 с.
5. Котловий С. А. Конструктивне спілкування як передумова безконфліктної взаємодії в системі «учень – учень» / Котловий С. А. // Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи : Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26–27 жовтня 2017 року) / Ред. кол. Романовська Л. І. та ін. – Хмельницький : ХНУ, 2017. – С. 24–26.
6. Луговская А. Давай дружить! Как помочь ребенку преодолеть проблемы с общением / Луговская А. – М. : Эксмо, 2006. – 208 с.
7. Моница Г. Б. Коммуникативный тренинг (педагоги, психологи, родители) / Моница Г. Б., Лютова-Робертс Е. К. – СПб. : Издательство «Речь», 2007. – 224 с.
8. Мудрик А. В. Час пошуків і рішень, або Старшокласникам про них самих : Кн. для учнів / Мудрик А. В. – М. : Просвіта, 1990. – 117 с.
9. Панченко А. Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання : метод. посіб. / А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех. – К. : А.П.Н., 2003. – 72 с.
10. Психологічні проблеми юності. (Збірка статей) / під ред. чл. кор. АПН СРСР проф. А. В. Петрівського. – М., 1985.
11. Психологія сучасного підлітка / під ред. Д. И. Фельдштейна. – М., 1989.

12. Розвиток особистості учня в процесі спілкування / М. І. Боришевський та ін. – Київ : Вища шк., 1985.
13. Савенкова Л. О. Комунікативні процеси у навчанні / Савенкова Л. О. – К. : КДЕУ, 1996. – 120 с.
14. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. Вибрані твори. – К. : Рад. школа, 1985. – В 5 т. Т.2 – С.21–227.
15. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / За ред. О. І. Пометун. – К. : Вид-во А.С.К., 2004. – 192 с.
16. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения : практическое пособие / Фопель К.; пер. с нем. — М. : Генезис, 1998. – В 4-х томах. Т. 2. — 160 с.
17. Хрестоматія по історії психології / під редакцією П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М. : Видавництво МГУ, 1980.
18. Цукерман Г. А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск : Пеленг, 1993. – 268 с.

Навчальне видання

КОСТЕНКО Тетяна Миколаївна
ДОВГОПОЛА Катерина Станіславівна

Навчально-методичний посібник
**«НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА:
ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
НАВИЧОК КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ»**

Схвалено для використання в освітньому процесі

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Ю. Єрмоленко*
Відповідальний редактор *О. Ольховська*
Технічний редактор *К. Карліна*

Підписано до друку 06.12.2021. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 11,00. Обл.-вид. арк. 7,90.
Наклад 43 396 прим. Зам. № 2311-2021

ТОВ Видавництво «Ранок»
61071, м. Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5215 від 22.09.2016

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 701-11-22

Навчально-методичний посібник надруковано
на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА: ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НАВИЧОК КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

- ▶ теоретичне підґрунтя та практичні поради щодо формування у молодших школярів навичок конструктивного спілкування;
- ▶ розкриття проблем взаємовідносин у класних колективах і шляхи створення сприятливої атмосфери;
- ▶ технології, які формують життєві цінності, навички конструктивного спілкування, розвивають інтелектуальний і культурний рівні школярів;
- ▶ вправи для формування в дітей умінь вирішувати конфліктні ситуації та попереджувати їх.

видавничо
РАНОК

Інтернет-підтримка

за QR-кодом:
Збо посвідчення
mk.com.ua/100863